

Əruz Vəzní
Sadələşdirilmiş Dərslik

Müəllif: Ümid Sadə
(Əruzí)

Bismilləh

Əruz (ərəb. عروض; ərəbcə geniş yol, çadırın ortasına vurulan dirək, nahiyyə, tərəf, cəhət, Məkkə şəhərinin adlarından biri, kinli, inadkar dəvə, şeirdə beytin birinci misrasının son bölümü, şeir haqqında elm və s. mənalar bildirir)

Əruz Vəzni

BİRİNCİ DƏRS

1.Saitli sözlər

2.Samitli sözlər

1.Saitli sözlər - İki hecadan ibarət olub, birinci hecasının son hərfi sait hərflə bitən sözlərə saitli sözlər deyilir.

Nümunə: qələm, kədər, bilik, RUFət, öyüd, sifət külək və s.

(q *ə* - ləm , k *ə* - dər, b *i* - lik, R *ü* - fət, *ö* - yüd, s *i* - fət, k *ü* - lək)

Sait hərflər səslənmələrinə görə iki yerə ayrılır, ixtiyari və qeyri-ixtiyari uzanan sait hərflər.

2.Samitli sözlər - İki hecadan ibarət olub, birinci hecanın son hərfi samit hərf yaxud qeyri-ixtiyari uzanan sait hərf, və yaxud da apastrof qəbul edən sait hərf olarsa, belə sözlərə samitli sözlər deyilir.

Nümunə: Adəm, məktəb, dəftər, şAhid, mə'nA, ə'zəm, bİqəm, sUrət və s.

(*A* - dəm, mə *k* - təb, də *f* - tər, ş *A* - hid, mə *' - nA, ə *' - zəm, b *i* - qəm, s *U* - rət)

Qeyd (1) : Əruz vəznində üç sait hərf var ki, müəyyən kəlmələrdə qeyri-ixtiyari olaraq uzanır. Bu sait hərflər aşağıdakılardır.

A , i , U

Qeyd (2) : Əruz vəznində qeyri-ixtiyari uzanan sait hərflər və apastrof qəbul edən sait hərflər kəlmədə işlənərkən samit hərfi əvəz edir.

Samitli sözlər özü də üç yerə bölünür.

1.İki hecalı kəlmənin birinci hecasının son hərfi qeyri-ixtiyari uzanan sait hərflə bitərsə;

Nümunə: Âləm, âdəm, rûhum, nûrun, zînət, pîrim və s.

2.İki hecalı kəlmənin birinci hecasının son hərfi samit hərflə bitərsə;

Nümunə: də(f)tər, rə(h)bər, fü(r)sət, mə(s)dər və s.

3.İki hecalı kəlmənin birinci hecasının son hərfi apastrof qəbul edərsə;

Nümunə: mə'nâ, ə'zəm, ə'ləm və s.

İKİNCİ DƏRS

Əvvəlki dərsimizdə saitli və samitli sözlər haqqında danışmışdıq. Bu gün isə bir saitli və bir samitli sözün birləşməsindən yaxud yanaşı işlənməsindən söz açacağıq. İlk təf'iləmiz olan *MəfA'İlün* təf'iləsi haqqında danışacağıq.

Təf'ilə nə deməkdir? Ərəb və fars mənbələrində çox zaman buna əfa'il və təfa'il deyilir. Əfa'il əfi'lənin, təfa'il də təf'ilənin cəm şəklidir. Bə'zi əruz mənbələrində əsli təf'ilələrin beş hərflilərinə əfi'lə və ya əfa'il, yeddi hərflilərinə isə təf'ilə və ya təfa'il adı verilmişdir. Ərəb dili sözlərinin, lüğətinin vəznləri fə (ف), ayn (ع), lam (ل) - فعل üzərində qurulduğu kimi, əruzun da bütün vəzn növləri həmin hərflər əsasında yaradılmışdır. Lakin bu üç əsas hərfdən başqa bunlara derivatlar vasitəsilə yeddi hərf də əlavə edilmiş və bu on hərf üzərində əruzun bütün təf'ilələri tərtib edilmişdir.

(a) آ
(t) ت
(s) ص
(') ع
(f) ف
(l) ل
(m) م
(n) ن
(u) و
(i) ي

Ərəb dilində bu hərflərin hamısı o cümlədən uzun A, uzun İ, uzun U da samit sayılır; habelə apostrof da ayn adlanan boğaz samitini ifadə edir. Əruz vəznində təf'ilələrə verilən adlar söz deyil, çünki sözün mə'nası olmalıdır. Təf'ilələr isə heç bir leksik mə'na daşımır.

İndi isə, bir saitli və bir samitli sözün birləşməsindən yaxud yanaşı işlənməsindən görək hansı təf'ilə yaranır.

Saitli söz + Samitli söz = MəfA'İlün

kədər + çəkdim = MəfA' + İlün

MəfA'İlün təf'iləsinin ilk iki hecası yə'ni *MəfA'* saitli sözdür, son iki hecası *İlün* isə samitli sözdür.

MəfA' = saitli söz --- Mə-fA' = kə - dər
İlün = samitli söz --- İ-lün = çək - dim

ÜÇÜNCÜ DƏRS

Bu günə olan dərsimiz Həzəc bəhrinin birinci növü haqqında olacaq. Həzəc bəhrinin birinci növü dörd ədəd MəfA'İlün təf'iləsindən ibarətdir.

BƏHRİ-HƏZƏC (HƏZƏC BƏHRİ)

1-ci növ: MəfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün

Mənim dərdim dəvâ bulmaz, könül görməzsə, məhbûbun
Mənim könlüm qədər məhrûlər istər təşnədil xûbun

(Ümid Sadə)

1-Cİ NÖV:

Variant¹ : MəfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlü

Variant² : MəfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlAn

Nümunə:

Beyt:

Tərəşşüh qəbrimin dâşından etmiş çeşmimin yâşi
Xəyâl eylər görən kim, lə'l(i)dəndir qəbrimin dâşi

(Şeyx Məhəmməd Füzuli (r))

İndi nümunə yazdığım beyti *təqti* edək.

Təqti - Şərin hər misrasında durğuya, fasiləyə əsaslanan bölgü (həm heca və əruz vəznlərində, həm də sərbəst nəzmdə olur) adlanır.

Biz də nümunə beyti bu dörd təf'ilənin tərkibinə uyğun olaraq təqti edəcəyik.

Beyt:

Tərəş şühqəb - MəfA'İlün
rimin dâşın - məfA'İlün
danet mişçes - məfA'İlün
mimin yâşi - məfA'İlün

Xəyâ leylər - MəfA'İlün
görən kimlə' - məfA'İlün
l(i)dən dirqəb - məfA'İlün
rimin dâşi - məfA'İlün

Qeyd (3) : Beytdəki sonuncu MəfA'İlün təf'iləsinin sonu açıq heca ola bilər fəqət bu sonluğa aiddi. Beytin əvvəlində, ortasında icazəli deyil. Yə'ni *məfA'İlün* *məfA'İlü* kimi bitə bilər.

Yeni təf'ilə: MəfA'İlü - könül verdi

Yeni təf'ilə: MəfA'İlAn - gözəl cânân

DÖRDÜNCÜ DƏRS

Əruz vəznindəki hərflər hərəkəli və hərəkəsiz (yə'ni sakin) olmağına görə iki yerə ayrılır

Ərəb dilində, hərflərin üç mütəhərrik forması var.

- 1.Məftuh olan hərflər - fəthəli hərflər - ب - bə
- 2.Məksur olan hərflər - kəsəli hərflər - پ - bi
- 3.Məzmum olan hərflər - zəmməli hərflər - بُ - bu

Hərfdə bu üç hərəkədən biri olmazsa, hərəkəsiz hərflər hesab olunur. Hərfin hərəkəsiz formasına sakin (ْ) olunmuş hərflər deyilir.

Əruz vəznində, hərflərin hərəkəli və hərəkəsiz olan sxemlərini təyin edən terminə ***səbəb*** deyilir.

Səbəb iki hissədən ibarət olur:

- 1) Əs-səbəbül-xəfif - yüngül səbəb
- 2) Əs-səbəbüs-səqil - ağır səbəb

YÜNGÜL SƏBƏB - İki samit hərfdən ibarət olub, birinci hərfi hərəkəli, ikinci hərfi sakin olan kəlmə yüngül səbəb adlanır.

Nümunə: gəl, düz, dil, səs və s. (gə - l), (dü - z), (di - l), (sə - s)

gə - l (buradakı ***gə*** hərəkəli hərflər ***l*** sakin hərfdi)

dü - z (buradakı ***dü*** hərəkəli hərflər ***z*** sakin hərfdi)

di - l (buradakı ***di*** hərəkəli hərflər ***l*** sakin hərfdi)

sə - s (buradakı ***sə*** hərəkəli hərflər ***s*** sakin hərfdi)

Yüngül səbəb - Azərbaycan əruzunda MəfA'ilün təf'iləsinin ***lün*** cüzünə uyğundu. Əruz vəznində Əkrəmi sxemi ən ideal sxemdi. Əkrəmi sxemində təf'ilələr heca saylarına görə ***qələm***, ***dil***, ***cAn***, ***nüvə***, ***pərdə*** və ***nü*** kimi adlandırılır.

Biz ***yüngül səbəbi*** Əkrəmi sxeminə uyğunlaşdırsaq, ***dil*** kimi ifadə edə bilərik.

Yüngül səbəb = dil

AĞIR SƏBƏB - İki hərəkəli samit hərfdən ibarət olan kəlməyə deyilir.

Nümunə: yenə, dəyə, bizə, hərə, neçə, gülə və s. (ye - nə), (də - rə), (bi - zə), (hə - rə), (ne - çə), (gü- lə)

ye - nə (buradakı ***ye*** və ***nə*** hərəkəli hərflərdir)

də - rə (buradakı ***də*** və ***rə*** hərəkəli hərflərdir)

bi - zə (buradakı ***bi*** və ***zə*** hərəkəli hərflərdir)

Biz ***ağır səbəbi*** Əkrəmi sxeminə uyğunlaşdırsaq, ***nüvə*** kimi ifadə edə bilərik.

Ağır səbəb = nüvə

BEŞİNCİ DƏRS

Ötən dərsimizdə *Səbəb* rüknü haqqında danışmışdıq. Bu gün isə *Vətəd* və *Fasilə* rüknləri haqqında danışacağıq.

Vətəd rüknü iki yerə ayrılır;

1. *Yanaşı vətəd* (əl-vətədül-məcmu) - İlk iki hərfi hərəkəli, sonuncu hərfi sakin olan sözlərə deyilir.

Nümunə: sədəf, bilik, kədər və s.

(sə - də - f), (bi - li - k), (kə - də - r)

2. *Aralı vətəd* (əl-vətədül-məfruq) - Ortası bir sakin hərflə ayrılmış iki hərəkəli sözlərə deyilir.

Nümunə: qiblə, səhnə, bəlkə və s.

(qi - b - lə), (sə - h - nə), (bə - l - kə)

Fasilə rüknü iki yerə ayrılır;

1. *Fasileyi-suğra* - İlk üç hərfi hərəkəli, sonuncu hərfi sakin olan sözlərə deyilir.

Nümunə: gələrəm, nə səbəb və s.

(gə - lə - rə - m), (nə - sə - bə - b)

2. *Fasileyi-kubra* - İlk dörd hərfi hərəkəli, sonuncu hərfi sakin olan sözlərə deyilir.

Nümunə: gedəcəyəm, hərəkətin, xəbərimiz və s.

(ge - də - cə - yə - m), (hə - rə - kə - ti - n), (xə - bə - ri - mi - z)

Qeyd: (5) MəfA'İlün təf'iləsinin sxematik şəkli: Yanaşı vətəd + iki yüngül səbəb = MəfA'İlün

MəfA' - yanaşı vətəd

İ - yüngül səbəb

lün - yüngül səbəb

Bu gün yeni bir təf'ilə keçəcəyik inşa Allah.

Yeni təf'ilə : Fə'Ulün

Üç hecalı təf'ilədir. Fə'Ulün təf'iləsinin birinci hecasının son hərfi sait hərf, ikinci hecasının son hərfi isə samit və ya qeyri-ixtiyari uzanan sait hərflə bitməlidir.

Nümunə: gələrdim, sənindir, bəşərdən, ümûmən, həqîqət və s.

gə - fə'

sə - fə'

ü - fə'

lər - U

nin - U

mû - U

dim - lün

dir - lün

mən - lün

yanaşı vətəd + yüngül səbəb = Fə'Ulün

fə'U (yanaşı vətəd) + lün (yüngül səbəb)

Təf'ilə - bölüm, Qəlib - misra (Beşinci dərsin ardı)

Təf'ilə bölümə, qəlib misraya bərabərdir.

Təf'ilə qəlibin , bölüm isə misranın vahididir. Təf'ilə misra bölümlərinin vəznini göstərdiyi kimi, qəlib də misranın vəznini göstərir. Təf'ilə bölüm, qəlib isə misranın ölçüsüdür. Bölüm qəlibdə təf'ilənin quruluşca keyfiyyətini təyin etdiyi kimi, təf'ilə də misrada bölümün vəznə keyfiyyətini təyin edir.

Bəhrin növlərindən asılı olaraq, hər misranın qəlibi dörd, üç və ya iki təf'ilədən ibarət olur. Misrada bölümlərin müstəqilliyi nisbi və şərtidir. Bir bölümün vəznini bilməklə misranın vəznini bilmək olmaz. Misranın vəznini onu təşkil edən bölümlərin vəznələrinin müəyyən tərtibdə bildirməsindən əmələ gəlir. Eynilə bunun kimi, qəlibdə təf'ilələrin də müstəqilliyi şərti və nisbidir. Bir təf'ilənin vəznini bilməklə qəlibin vəznini bilmək olmaz. Qəlibin vəznini onu təşkil edən təf'ilələrin müəyyən tərtibdə sıralanmasından əmələ gəlir. Misra şe'rin vahidi olmaqla, öz daxilində bölümlərin vəhdətini, yaxud rabitələrini şərtləndirdiyi kimi, qəlib də vəznin (bəhr növünün) vahidi olmaqla öz daxilində təf'ilələri rabitələndirir. Əruzda təf'ilələr iki qismə bölünür:

- a) əsli təf'ilələr.
- b) düzəltmə təf'ilələr.

Əsli təf'ilələr

Ərəb və fars əruzlarında bu məfhum müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Bunun, türk mənbələri də daxil olmaqla, ən çox yayılmış adı əczayi-əslidir (əsl cüz'lər)

Qeys Razinin dediyinə görə, əruz elminin banisi və əruz vəznin növlərini elmi yolla işləyib meydana çıxaranı olan Xəlil ibn Əhməd əczayi-əslini fəvasili-salimə, yəni əczayi-salim adlandırmışdır. Yenə Qeysin yazdığına görə əruzçular bu əsli təf'ilələri eyni zamanda əfəili-əruz adlandırmışlar. Xəlil ibn Əhmədin təliminə əsaslanan əruzçuların qəbul və təsdiq etdiklərinə görə əczayi-əslinə, yaxud əczayi-salimə və yaxud da daha sadə olaraq əsli təf'ilələr səkkizdir. Bunları çox zaman bir ən'ənə kimi aşağıdakı tərtibdə göstərirlər:

fə'Ulün
fA'ilün
məfA'ilün
fA'ilAtün
müstəf'ilün
müfA'əlatün
mütəfA'ilün
məf'UIAtü.

Əsli təf'ilələr özləri də iki qrupa bölünür:

- a) xummasilər - beşhərflilər
- b) sübba'ilər - yeddihərflilər

fə'Ulün və fA'ilün xumması (beşhərfdən), qalan altısı isə sübba'i (yeddihərflidir).

fə'Ulün - فعولن

fA'ilün - فاعلن

məfA'ilün - مفاعيلن

fA'ilAtün - فاعلاتن

müstəf'ilün - مستفعّلن

müfA'əlatün - مفاعلتن

mütəfA'ilün - متفاعّلن

məf'UIAtü - مفعولات

İstinad: Əkrəm Cəfər - Azərbaycan əruz kitabı

Altıncı dərsin müqəddiməsi

Bəhr sözünün bir neçə mə'nası vardır. Leksik mə'naları: dəniz (bəhri-Xəzər və s.) , nəhr, böyük çay (bəhri-Nil və s.) , göl (bəhri-Aral və s.). Eyni zamanda bəhr sözü ərəb dilində yarmaq, yırtmaq mə'nalarını verir. Dənizə, gölə, böyük çaylara bəhr deyilməsinin səbəbi də onların yeri, torpağı yardıqları və yırtdıqları üçündür. Məcəzi mə'nada bəhr elmdə, fənnədə çox geniş mə'lumata, hərtərəfli biliyə malik olan adama deyilir. Ərəstu bir bəhr, Əbu Əsli Sina da bir bəhrdir. Bu cür adamlara mütəbəhhir adı da verilir, yəni elmdə dəniz kimi geniş və dərin olan, elmi dərindən öyrənən adam. Çox vaxt mürüvvət sahibi olan adamlara da bəhr deyilir.

Bəhr sözü əruzda bir termin kimi şe'r vəznini bildirir. Məsələn həzəc bəhri, rəməl bəhri, mütəqarib bəhri və s.

Bə'zi mənbələrdə, xüsusilə ərəbdilli mənbələrdə bəhr əvəzinə bab (qapı) termini işlənir: babut-təvil, babul-həzəc, babul-müctəs və s. Lakin əruzçuların əksəriyyəti bunu qəbul etməyib *bəhr* termininə üstünlük vermişlər.

Əruz vəznində şe'r vəznləri iki qrupa bölünür: əsli vəznlər, qeyri-əsli, yaxud fər'i vəznlər. Əsli vəznlər yalnız əsli təf'ilələrdən, qeyri-əsli, yaxud fər'i vəznlər isə düzəltmə təf'ilələrdən əmələ gəlir. Əsli vəznlərə *övezani-əsliyyə* və *övezani-əsasiyyə* deyildiyi kimi, bühuri-əsliyyə, bühuri-əsasiyyə və bühuri-salimə də deyilir. Habelə fər'i , yaxud qeyri-əsli vəznlərə övezani-qeyri-salimə, yaxud bühuri-qeyri-salimə də deyilir. Ancaq əsli ilə salim məfhumları arasında fərq vardır: əsli vəznlər (övezani-əsliyyə) dedikdə bu, Xəlilin qoyduğu əsas şəkli bildirir, salim vəznlər (övezani-salimə) dedikdə isə bu, əsas, ilk şəkildən kənara çıxma bilər, yalnız təf'ilələri düzəltmə deyil, əsli olmalıdır. Məsələn, mədid bəhri əvvəl beyt üzrə səkkiz təf'iləli bir bəhr olduğu halda, sonradan iki təf'iləsi ixtisar edilib altı təf'iləli edilmişdir. Birinci (səkkiz təf'iləli) şəkli əsli, sonrakı (altı təf'iləli) şəkli isə əsli deyil, yalnız salim olur. Əsli vəznlər iki şəkildə olur. Bə'ziləri, aşağıda görəcəyimiz kimi, yalnız bir təf'ilənin, eyni əsli təf'ilənin təkrarından, bə'ziləri isə müxtəlif əsli təf'ilələrdən əmələ gəlir.

ALTINCI DƏRS

Həzəc bəhri:

2-Cİ NÖV: MəfA'İlün məfA'İlün fə'Ulün

Nümunə beyt:

**Girib həmmâm arâ dildârı gördüm
Təcəllâdən əyan dîdârı gördüm
(Seyyid Əzim Şirvani)**

Təqti:

**Girib həmmâ - MəfA'İlün
marâ dildâ - məfA'İlün
rıgördüm - fə'Ulün**

**Təcəl lâdən - MəfA'İlün
əyan dîdâ - məfA'İlün
rıgördüm - fə'Ulün**

3-CÜ NÖV: MəfA'İlün məfA'İlün

4-CÜ NÖV: MəfA'İlün fə'Ulün məfA'İlün fə'Ulün

5-Cİ NÖV: MəfA'İlün fə'Ulün

YEDDİNCİ DƏRS

Yeni təf'ilə: *MəfA'ilün*

MəfA'ilün təf'iləsi - iki saitli sözdən təşkil tapır.

Saitli söz + saitli söz = MəfA'ilün

kədər + kədər

xəbər + verir

sübût + edər

vəfâ + sızın

MəfA'ilün təf'iləsinin sxematik şəkli:

yanaşı vətəd + yanaşı vətəd

Yeni təf'ilə: *FA'ilün*

FA'ilün təf'iləsi üç hecalı sözlərdən ibarətdir. Birinci hecasının son hərfi samit hərf yaxud qeyri-ixtiyari uzanan sait hərf olmalıdır. İkinci hecasının son hərfi də sait hərf olmalıdır.

Nümunə: gəlmərəm, âdəmin, mübtəla, yâ Xudâ və s.

FA'ilün təf'iləsinin sxematik şəkli:

aralı vətəd + yüngül səbəb

və ya

yüngül səbəb + yanaşı vətəd

Yeni təf'ilə: *Məf'Ulü*

Məf'Ulü təf'iləsi üç hecalı sözdən ibarətdir. Həm birinci hecasının son hərfi, həm də ikinci hecasının son hərfi qeyri-ixtiyari uzanan sait hərf yaxud samit hərflə bitir.

Nümunə: gəlməzsə, nûrâni, dərk eylə, âləmdə və s.

Məf'Ulü təf'iləsinin sxematik şəkli:

yüngül səbəb + aralı vətəd

SƏKKİZİNCİ DƏRS

***Zihaf və illət* haqqında qısa mə'lûmât**

Zihaf və illət - əsli təf'ilələrin vəzn və quruluşca dəyişilməsi, onların düzəltmə təf'ilələr şəklinə keçməsidir. Bu dəyişilmə müxtəlif şəkillərdə olur: ya əsli təf'ilədən müəyyən hərf və ya hərflər çıxarılaraq həcmi kiçildilir, məsələn, *fə'Ulün* - *fə'Ul* , *məfA'ilün* - *məfA'illü* , ya da əsli təf'iləyə müəyyən hərf və ya hərflər artırılaraq həcmi böyüdülmür, məsələn, *fA'ilAtün* - *fA'iliyyAtAn* , *müstəf'ilün* - *müstəf'ilAtün* . Bə'zən əsli təf'ilənin hərəkəli hərfi sakin hərfə döndərilir, məsələn, *müfA'ələtün* - *müfA'əltün* edilir; bə'zən də əsli təf'ilənin həm hərfi azaldılır, həm hərəkəlisi sakin edilir, məsələn, *mütəfA'ilün* - *mütfə'ilün* (müftə'ilün), *fA'ilün* - *fə'lün* edilir və s.

Yeni təf'ilə: *Fə'ilün*

Nümunə: gələrəm, nə səbəb, bu qədər və s.

Fə'ilün təf'iləsinin sxematik şəkli:

Ağır səbəb + yüngül səbəb = Fə'ilün = (növədil)

Yeni təf'ilə: *Fə'ilAtün*

Nümunə: Səni gördüm, nə bələdir , gələcəksən və s.

Fə'ilAtün təf'iləsinin sxematik şəkli:

Ağır səbəb + iki yüngül səbəb = Fə'ilAtün = nüvədildil

Həzəc bəhri:

6-Cİ NÖV: MəfA'ilün məfA'ilün məfA'ilün məfA'ilün

7-Cİ NÖV: MəfA'ilün məfA'ilün

DOQQUZUNCU DƏRS

Həzəc bəhri:

8-Cİ NÖV: Məf'Ulü məfA'llü məfA'llü fə'Ulün

8-Cİ NÖV / 2-Cİ VARIANT: Məf'Ulü məfA'llü məfA'llü məfA'llün

9-CU NÖV: Məf'Ulü məfA'llün məf'Ulü məfA'llün

10-CU NÖV: Məf'Ulü məfA'llün

Yeni təf'ilə: *fA'ilAtün*

**Nümunə: gəldi yârım, bəlkə görmür, şəhri-dünyâ,
râhi-həs-rət və s.**

fA'ilAtün təf'iləsinin sxematik şəkli:

aralı vətəd + iki yüngül səbəb = fA'ilAtün = pərdə dildil

Öyrəndiyimiz təf'ilələr:

- 1.*MəfA'ilün* - qələmdildil**
- 2.*Fə'Ulün* - qələmdil**
- 3.*MəfA'ilün* - qələmqələm yaxud qələmnüdil**
- 4.*FA'ilün* - dilqələm yaxud pərdədil**
- 5.*Məf'Ulü* - dilpərdə yaxud dildilnü**
- 6.*Fə'ilün* - nüvədil**
- 7.*Fə'ilAtün* - nüvədildil**
- 8.*FA'ilAtün* - pərdədildil yaxud dilqələmdil**

ONUNCU DƏRS

Yeni təf'ilə: *Müftə'ilün*

Nümunə: Dərdə salır, yoxdu xəbər, qârə gəlir və s.

Müftə'ilün təf'iləsinin sxematik şəkli:

Aralı vətəd + Yanaşı vətəd = Müftə'ilün = pərdəqələm

Yeni təf'ilə: *Müstəf'ilün*

Nümunə: həsrət qalıb, mə'nâ verir, sûrət verir və s.

Müstəf'ilün təf'iləsinin sxematik şəkli:

İki yüngül səbəb + bir yanaşı vətəd = Müstəf'ilün = dildilqələm

ON BİRİNCİ DƏRS

Həzəc bəhri:

11-Cİ NÖV: Məf'Ulü məf'A'ilün fə'Ulün

12-Cİ NÖV: Məf'Ulü məf'A'ilü fə'Ulün

13-CÜ NÖV: Məf'Ulü məf'A'ilün məf'Ulü fə'əl

Yeni təf'ilə : *fə'əl*

Nümunə: qələm, kədər, xəbər , yalan və s.

fə'əl təf'iləsinin sxematik şəkli:

yanaşı vətəd = fə'əl = qələm

Yeni təf'ilə : *Məf'UIAtü*

Nümunə: həsrət qaldı, leylâ gəldi, Adəm gördü və s.

Məf'UIAtü təf'iləsinin sxematik şəkli:

2 yüngül səbəb + aralı vətəd = Məf'UIAtü = dildilpərdə

Yeni təf'ilə : *Mütəfə'ilün*

Nümunə: gözə görünən, hara gələcək, nələri görüb və s.

Mütəfə'ilün təf'iləsinin sxematik şəkli:

Ağır səbəb + kiçik fasilə = Mütəfə'ilün = nüvənüvədil

ON İKİNCİ DƏRS

Həzəc bəhri :

ON DÖRDÜNCÜ NÖV: Məf'Ulü fə'Ulün

ON BEŞİNCİ NÖV: FA'ilün məfA'ilün fA'ilün məfA'ilün

Yeni təf'ilə: *Müstəf'ilətün*

Nümunə: sənsiz yaşamaq, yoxdur hədəfim və s.

Müstəf'ilətün təf'iləsinin sxematik şəkli:

İki yüngül səbəb + kiçik fasilə = Müstəf'ilətün = dildilnövədil

Müstəf'ilətün təf'iləsi həm də Məf'Ulü + fə'əl sxeminə bərabərdir

Yeni təf'ilə: *MütəfA'ilün*

Nümunə: gecə gəlmədin, darıxır könül və s.

MütəfA'ilün təf'iləsinin sxematik şəkli:

ağır səbəb + yüngül səbəb + yanaşı vətəd = MütəfA'ilün = nüvədilqələm

Yeni təf'ilə: *MüfA'əlatün*

Nümunə: sədə gələcək, nədir bu bəla və s.

MüfA'əlatün təf'iləsinin sxematik şəkli:

yanaşı vətəd + kiçik fasilə = MüfA'əlatün = qələmnüvədil

Yeni təf'ilə: *MütəfA'ilAtün*

Nümunə: gecələr qaranlıq, bu qədər çətindir və s.

MütəfA'ilAtün təf'iləsinin sxematik şəkli:

kiçik fasilə + yanaşı vətəd + yüngül səbəb = MütəfA'ilAtün

Yeni təf'ilə: *fə'lün*

Nümunə: gəldim, leylâ, âciz və s.

fə'lün təf'iləsinin sxematik şəkli:

iki yüngül səbəb = fə'lün = dildil

ON ÜÇÜNCÜ DƏRS

ZİHAF VƏ İLLƏT

Bu gün izah edəcəyimiz mövzu haqqında səkkizinci dərsimizdə qısa da olsa mə'lumat vermişdim. Zihaf və illət ümumilikdə bir mövzu olduğu üçün elə bəhsimizi Zihaf üzərindən aparacağıq. Səbəbi budur ki, bir çox əruzşünas alimlər həm müasir və həm keçmiş alimlərin rəylərində zihafın ifadə etdiyi yerlərə illət, illətin də ifadə etdiyi yerlərə zihaf adını verməsini müşahidə ediblər. Elə buna görə də bir daha *zihaf* bəhsini ixtilafli mövzuya çevirməməkdən savayı *illət* bəhsini qabartmayacağıq.

Zihafın növləri

1. Yalnız səbəbin dəyişilməsi ilə əmələ gələn zihaf (Səbəb zihafı)
2. Yalnız vətədin dəyişilməsi ilə əmələ gələn zihaf (Vətəd zihafı)
3. Hər iki rüknün dəyişilməsi ilə əmələ gələn zihaf (Qarışıq zihaf)

1) Səbəb zihaflarının sayı 19 ədəddir.

(xəbn, təyy, qəbz, kəff, qəsr, həzf, izmar, əsb, vəqs, əql, xəbl, şəkl, cəzl, nəqs, qətf, isbağ, rəf, cəbb, hətm)

2) Vətəd zihaflarının sayı 11 ədəddir.

(xərm, səlm, 'əzb, qət', həzəz, təş'is, vəqf, kəsf, salm, izalə, tərfil)

3) Qarışıq zihaflarının sayı 15 ədəddir.

(bətr, sərm, şətar, xərb, qəsm, cəmm, 'əqs, zələl, təxli' cəhf, rəb', nəhr, cəd', səlx, təms)

Gəlin zihaf anlayışını sizin üçün bir az da sadələşdirək. Əruzun rüknləri üzrə edilən təsnifin ikinci bir növü də vardır. Bu yalnız müfrəd zihafı əhatə edir. Bu təsnif müfrəd zihafı beş qrupa ayırır.

- 1) Yüngül səbəb zihafı
- 2) Ağır səbəb zihafı
- 3) Yanaşı vətəd zihafı
- 4) Aralı vətəd zihafı
- 5) Rüknləri şişirdən zihaf

1) Yüngül səbəb zihafı iki növdür:

- a) Ümumi zihaf
- b) Xüsusi zihaf

Ümumi zihaf - misra qəlibinin hər bölümündə olanlara deyilir. Bunlar dördüdür; xəbn, təyy, qəbz, kəff.

Xüsusi zihaf - misra qəlibinin yalnız bir bölümündə, yəni son bölümündə olanlara deyilir. Bunlar ikidir; qəsr, həzf.

2) Ağır səbəb zihafı da ikidir; izmar, 'əsb.

3) Yanaşı vətəd zihafı altıdır; səlm, xərm, 'əzb, qət', həzəz, təş'is

4) Aralı vətəd zihafı üçdür; vəqf, kəsf(kəşf), salm

5) Rüknləri şişirdən zihaf da üçdür; isbağ, izalə, tərfil

ON DÖRDÜNCÜ DƏRS

ƏSLİ TƏFİLƏLƏRİN TÖRƏMƏSİ

1. *Fə'Ulün* - əslî təfîləsinin 8 törəməsi vardır:

- 1) fə' - əbtər - dil
- 2) fə'İAn - əsləm-müsbəğ - dılCAn
- 3) fə'lü - əsrəm - pərdə
- 4) fə'lün - əsləm - dildil
- 5) fə'Ul - məqsür - nüCAn
- 6) fə'UIAn - müsbəğ - qələmcAn
- 7) fə'Ulü - məqbuz - qələmnü
- 8) fə'ul - məhzuf - qələm

BƏTR (əbtər)

Bətr - sözün lüğəti mə'naları kəsmə, ayırma; bir şeyin quyruğunu və ya bir üzvünü kəsib ayırma; bir şeyi kökündən qoparmadır. Terminoloji mə'nada qısaşı *Fə'Ulün* və *Məf'İlün* təfîlələrini *fə'* təfîləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, bətr - Fə'Ulün əslî təfîləsinə *səlm* və *həzf*, Məf'İlün əslî təfîləsi əslî təfîləsinə isə *xərm* və *cəbb* zihafı vasitəsilə *fə'* düzəltmə təfîləsinə çevirməkdir, yə'ni Fə'Ulündən yanaşı vətədin ill cüz'ü (fə) və axırıncıdakı yüngül səbəb (lün) atılır, 'U qalır, sonra bu, öz vəznində olan *fə'* təfîləsilə əvəz edilir. Məf'İlündən də yanaşı vətədin ilk cüz'ü (mə) və yüngül səbəblər ('lün) atılır, (FA) qalır, sonra bu, öz vəznində olan fə' təfîləsilə əvəz edilir. Bu yollarla Fə'Ulün və Məf'İlün təfîlələrindən əmələ gələn *fə'* təfîləsinə *əbtər* (quyruğukəsik) deyilir. Daha dəqiq desək, biz bunu quyruğukəsik deyil, başsız-ayaqsız adlandırmalıyıq, çünki bu zihafı həm Fə'Ulün, həm Məf'İlün əslî təfîlələri baş cüz'lərini də-fə', mə-son cüz'lərini də-lün, 'lün-itirirlər.

SƏLM (əsləm) + *İSBAG* (müsbəğ)

Səlm - sözün lüğəti mə'nası rəxnələmək, zədələmək deməkdir. Terminoloji mə'nada qısaşı *Fə'Ulün* təfîləsinə *Fə'lün* təfîləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, səlm - Fə'Ulün əslî təfîləsindən fə-ni atıb 'Ulün etmək, sonra bunu öz vəznində olan Fə'lün düzəltmə təfîləsilə əvəz etməkdir. Bu yolla Fə'Ulündən əmələ gələn Fə'lün təfîləsinə əsləm (rəxnələnmiş) deyilir, çünki bunda fə' ilə lün arasından U düşərək əslî təfîlə rəxnələnmişdir.

İsbag - sözün lüğəti mə'nası tamamlamaq deməkdir. Terminoloji mə'nada qısaşı Fə'Ulün təfîləsinə *Fə'UIAn* təfîləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, isbag - yüngül səbəblə bitən əslî təfîlələrin son cüz'ünə bir uzun sakın hərf (yə'ni bir uzun A) əlavə etməkdir. Bu həmin təfîlənin son hecasının qısa ü saiti uzun A saitilə əvəz etmək deməkdir.

SƏRM (əsrəm)

Sərm - sözün lüğəti mə'nası ön dişləri sındırılmış deməkdir. Terminoloji mə'nada qısaşı *Fə'Ulün* təfîləsinə *Fə'lü* təfîləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, sərm - Fə'Ulün əslî təfîləsinə səlm və qəbz zihafı vasitəsilə Fə'lü düzəltmə təfîləsinə çevirməkdir, belə ki, səlm zihafı ilə əslî təfîlənin fə cüz'ü, qəbz zihafı ilə isə onun beşinci hərfi, yə'ni n cüz'ü atılır, 'Ulü qalır, sonra bu, öz vəznində olan Fə'lü təfîləsilə əvəz edilir. Bu yolla Fə'Ulündən əmələ gələn Fə'lü təfîləsinə əsrəm (dişləri sınıq) deyilir.

QƏSR (məqsür)

Qəsr - sözün lüğəti mə'nası qısaltmaq, gödəltməkdir. Terminoloji mə'nada qısaşı *Fə'Ulün* təfîləsinin sonundan ün qismini atıb, əslî təfîləni qısaltmaqdır, əruz dililə desək, qəsr - yüngül səbəblə bitən əslî təfîlələrin son hərfini düşürmək və bundan qabaqkı hərəkəli hərfi sakın etməkdir; bunun nəticəsində Fə'Ulün Fə'Ul şəklinə düşür. Bu yolla Fə'Ulündən əmələ gələn Fə'Ul təfîləsinə məqsür (qısaldılmış) deyilir.

QƏBZ (məqbuz)

Qəbz - sözün lüğəti mə'nası ələ almaq, tutmaqdır. Terminoloji mə'nada qısaşı *Fə'Ulün* təfîləsinə *Fə'Ulü* təfîləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, qəbz - Fə'Ulün əslî təfîləsinin beşinci hərfini, yə'ni Fə'Ulündən n hərfini atıb, Fə'Ulünü Fə'Ulü etməkdir. Bu yolla Fə'Ulündən əmələ gələn Fə'Ulü təfîləsinə məqbuz (alınmış) deyilir.

HƏZF (məhzuf)

Həzf - sözün lüğəti mə'nası atmaq, çıxarıb tullamaq deməkdir. Terminoloji mə'nada qısaşı *Fə'Ulün* təfîləsinə *Fə'ul* təfîləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, həzf - son cüz'ü yüngül səbəb olan əslî təfîlənin səbəbini atmaqdır. Yə'ni Fə'Ulün təfîləsindən lün atılır Fə'U qalır sonra bu, öz vəznində Fə'ul təfîləsilə əvəz edilir. Bu yolla Fə'Ulündən əmələ gələn Fə'ul təfîləsinə məhzuf (atılmış) deyilir.

İstinad: Əkrəm Cəfər - Azərbaycan Əruzu

ON BEŞİNCİ DƏRS

ƏSLİ TƏF'İLƏLƏRİN TÖRƏMƏSİ

2. *FA'ilün* - əslî təf'iləsinin səkkiz törəməsi vardır:

- 1) fA'ilAn - müzal - dilnücAn
- 2) fA'ilü - məqbuz - dilnüvə
- 3) fə' - əhəzz - dil
- 4) fə'il - müxəllə', yaxud məxbun-məqtu' - qələm
- 5) fə'ilAn - məxbun-müzal - nüvəcAn
- 6) fə'lAn - məqtu'-müzal - dilcAn
- 7) fə'ilün - məxbun - nüvədil
- 8) fə'lün - məqtu' - dildil

İZALƏ (müzal)

İzalə - sözün lüğəti mənası *ətək* uzatmaq, *ətək* sallatmaqdır. Terminoloji mə'nada qıçası *FA'ilün* təf'iləsini *FA'ilAn* təf'iləsinə döndərməkdir; *əruz* dililə desək, izalə - yanaşı vətəd ilə bitən əslî təf'ilələrin son cüz'ünə bir *sakin* hərf (yəni bir uzun A) əlavə etməkdir. Bu, həmin təf'ilənin son hecasının qısa ü saitini uzun A saitilə əvəz etmək deməkdir. Bu yolla FA'ilündən əmələ gələn FA'ilAn təf'iləsinə müzal (ətəyi sallaq) deyilir. Burada əslî təf'ilənin sonu uzadıldığı üçün bu düzəltmə təf'ilə *ətəyi* *sallanmış* nəsnəyə bənzədilir.

QƏBZ (məqbuz)

Qəbz - sözün lüğəti mənası *ələ* almaq, tutmaqdır. Terminoloji mə'nada qıçası *FA'ilün* təf'iləsini *FA'ilü* təf'iləsinə döndərməkdir; *əruz* dililə desək, qəbz - FA'ilün əslî təf'iləsinin beşinci hərfini, yəni FA'ilündən n hərfini atıb, FA'ilünü FA'ilü etməkdir. Bu yolla FA'ilündən əmələ gələn FA'ilü təf'iləsinə məqbuz (alınmış) deyilir.

Qeyd: FA'ilü - bu təf'ilə *əruzçularda* qeyd edilmir. Sovet *ərəbisti* N.V.Yuşmanov bunu mütədarik bəhrinin (FA'ilün əslî təf'iləsinin) düzəltmə təf'ilələrindən biri kimi göstərsə də, buna ad vermir (İstinad: N.V.Yuşmanov, qrammatika literaturnoqo arabskoqo yazıka. Leningrad, 1928, səh.123).

Biz buna ya məkfuf, ya məqbuz adını verə bilərdik. Hər iki halda əslî təf'ilənin son samiti atılır. Lakin kəff əslî təf'ilədən yeddinci hərfin atılmasıdır, FA'ilün isə beşhərflili (xummasi)dir. Deməli, biz bunu məqbuz adlandırmalı idik. Belə də etdik. Amma bunun düzgün olmadığını bilirik; qəbz *əruz* qanununa görə əslî təf'ilənin yüngül səbəbindən beşinci hərfin atılmasıdır, bunda isə beşinci hərf yanaşı vətəddən - *ilün* dən atılır, lakin bizim başqa yolumuz yoxdur. Buna görə də FA'ilü *əruz* məxəzlərində qanuni təf'ilələr sırasına salınmamışdır, amma Azərbaycan *əruzunda* çox işlənir.

ON BEŞİNCİ DƏRSİN ARDI

HƏZƏZ (əhəzz)

Həzəz - sözün lüğəti mənası kəsmək, qısaltmaq (quyruğu və ya saqqalı) deməkdir. Terminoloji mə'nada qıçası ***FA'ilün*** təf'iləsini ***fə'*** təf'iləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, həzəz - sonunda vətəd olan əsli təf'ilələrin vətədini ataraq qalan qismini düzətlmə təf'ilələrə çevirməkdir; bu cür əsli təf'ilələr dördür: FA'ilün, müstəf'ilün, məf'Ulatü, mütəfA'ilün. Bu zihaf ilə həmin təf'ilələrin 'ilün-ləri və latü atılır, fA, müstəf, məf'U, mütəfA qalır sonra fA=fə' ilə , müstəf və məf'U fə'lün ilə, mütəfA fə'ilün ilə əvəz edilir. Bu yolla əmələ gələn təf'ilələrə əhəzz (quyruğukəsik) deyilir.

TƏXLI' (müxəllə')

Təxli - sözün lüğəti mənası burxutmaqdır. Terminoloji mə'nada qıçası ***FA'ilün*** təf'iləsini ***Fə'il*** təf'iləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, təxli' - xəbn və qət' zihafı vasitəsilə ***FA'ilün*** əsli təf'iləsini ***Fə'il*** təf'iləsinə çevirməkdir. Belə ki, xəbn zihafı ilə əsli təf'ilənin ikinci hərfi ***A*** düşürülür və təf'ilə ***Fə'ilün*** halına düşür. Sonra qət' zihafı ilə də təf'ilənin sonundam hərəkəsiz hərf (n) atılır, ondan qabaqkı hərəkəli (lü) hərəkəsiz edilir, nəticədə ***Fə'il*** təf'iləsi əldə edilir. Bu yolla əmələ gələn təf'ilə müxəllə' (burxulmuş) adlanır.

XƏBN (məxbun) + ***İZALƏ*** (müzal)

Xəbn - sözün lüğəti mənası paltarın qırağını qatlayaraq tikib qısaltmaq deməkdir. Terminoloji mə'nada qıçası ***FA'ilün*** təf'iləsini ***Fə'ilün*** təf'iləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, xəbn - ilk cüz'i yüngül səbəb olan əsli təf'ilənin ikinci (samit) hərfini atmaq, yəni ***FA'ilün***dən ***Fə'ilün*** əldə etməkdir. Bu yolla əmələ gələn təf'ilə məxbun (qısaldılmış) adlanır.

İzalə - sözün lüğəti mənası əmək uzatmaq, əmək sallatmaqdır. Terminoloji mə'nada qıçası ***FA'ilün*** təf'iləsini ***FA'ilAn*** təf'iləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, izalə - yanaşı vətəd ilə bitən əsli təf'ilələrin son cüz'ünə bir sakin hərf (yəni bir uzun A) əlavə etməkdir. Bu, həmin təf'ilənin son hecasının qısa ü saitini uzun A saitilə əvəz etmək deməkdir. Bu yolla FA'ilündən əmələ gələn FA'ilAn təf'iləsinə müzal (ətəyi sallaq) deyilir. Burada əsli təf'ilənin sonu uzadıldığı üçün bu düzəltmə təf'ilə ətəyi sallanmış nəsnəyə bənzədilir.

QƏT' (məqtu)

Qət' - sözün lüğəti mənası kəsməkdir. Terminoloji mə'nada qıçası ***FA'ilün*** təf'iləsini ***Fə'lün*** təf'iləsinə döndərməkdir; əruz dililə desək, qət' - yanaşı vətəd ilə bitən əsli təf'ilənin sonundan sakin hərfi düşürmək və ondan qabaqkı hərəkəlini sakin etməkdir. Bunun nəticəsində ***FA'ilün*** ***FA'il*** şəklinə düşür, sonra bu öz vəznində ***Fə'lün*** təf'iləsi ilə əvəz edilir. Bu yolla fA'ilündən əmələ gələn fə'lün təf'iləsinə məqtu' (kəsilmiş) deyilir. Çünki burada əsli təf'ilənin vətədi kəsilmiş, səbəb edilmişdir.

İstinad: Əkrəm Cəfər, Azərbaycan Əruzu

ON ALTINCI DƏRS

ƏSLİ TƏF'İLƏLƏRİN TÖRƏMƏSİ

Öyrəndiyimiz zihafılar:

- 1.Qəbz
- 2.Xərb
- 3.Bətr
- 4.Səlm
- 5.İsbağ
- 6.Sərm
- 7.Qəsır
- 8.Həzf
- 9.İzalə
- 10.Həzəz
- 11.Təxli'
- 12.Xəbn
- 13.Qət'

3. *Məf'A'ilün* əslı təf'iləsinin on səkkiz törəməsi vardır:

- 1) məf'A'il - məqsur - qələmcAn
- 2) məf'A'ilAn - məqbuz-müsbəğ - qələmnücAn
- 3) məf'A'ilAn - müsbəğ - qələmdilcAn
- 4) məf'A'ilü - məkfuf - qələmpərdə, qələmdilnü
- 5) məf'A'ilün - məqbuz - qələmqələm
- 6) məf'UIAn - əxrəm-müsbəğ - dildilcAn
- 7) məf'Ulü - əxrəb - dilpərdə, dildilnü
- 8) məf'Ulün - əxrəm və müxənnəq - dildildil
- 9) fA' - əzəl - cAn
- 10) fA'ilAn - əştər-müsbəğ - dilnücAn
- 11) fA'ilün - əştər - dilqələm, pərdədil, dilnüdil
- 12) fə' - əbtər - dil
- 13) fə'əl - məcbub - qələm, nüdil
- 14) fə'lAn - müxənnəq-məqsur - dilcAn
- 15) fə'lün - müxənnəq-məhzufn - dildil
- 16) fə'Ul - əhtəm - nücAn
- 17) fə'UIAn - məhzuf-müsbəğ - qələmcAn
- 18) fə'Ulün - məhzuf - qələmdil

4. *FA'ilAtün* əslı təf'iləsinin on səkkiz törəməsi vardır:

- 1) məf'UIAn - müşə'əs-müsbəğ - dildilcAn
- 2) məf'Ulün - müşə'əs - dildildil
- 3) fA' - məchuf-müsbəğ - cAn
- 4) fA'ilAt (fA'ilAn) - məqsur - dilnücAn, pərdəcAn
- 5) fA'iliyyAn - müsbəğ - dilqələmcAn, pərdədilcAn, dilnüdilcAn
- 6) fA'ilAtü - məkfuf - pərdədilnü, pərdəpərdə, dilqələmnü, dilnüdilnü, dilnüpərdə
- 7) fA'iliyyatAn - müzəffa - pərdədilnücAn
- 8) fA'iliyyatün - müvəssə' - pərdədilnüdil
- 9) fA'ilün - məhzuf - pərdədil
- 10) fə' - məchuf - dil
- 11) fə'il - mərbu' - qələm
- 12) fə'ilAt (fə'ilAn) - məxbun-məqsur - nüvəcAn
- 13) fə'ilAtü - məşkul - nüvədilnü
- 14) fə'ilAtün - məxbun - nüvədildil
- 15) fə'iliyyAn - məxbun-müsbəğ - nüvədilcAn
- 16) fə'ilün - məxbun-məhzuf - nüvədil
- 17) fə'lAn - əsləm-müsbəğ - dilcAn
- 18) fə'lün - əsləm yaxud məhzuf-məqtu' - dildil

ON ALTINCI DƏRSİN ARDI

Zihaflar tərkiblərinə və birləşmələrinə görə üç yerə ayrılır:

- 1.*Sadə zihaflar*
- 2.*Qovuşuq zihaflar*
- 3.*Mürəkkəb zihaflar*

Sadə zihaflar - Sadə zihaf əsli təf'ilənin yalnız bir cür, bir tip dəyişilməsinə deyilir. Bu dəyişilmə o təf'ilənin hansı cüz'ünə aid olursa-olsun, bunun əhəmiyyəti yoxdur. Sadə zihaflar əlifba sırası ilə iyirmi yeddidir;

- 1.Vəqf
- 2.Qəbz
- 3.Qəsr
- 4.Qət'
- 5.İzalə
- 6.İzmar
- 7.İsbağ
- 8.Kəsf (yaxud kəşf)
- 9.Kəff
- 10.Rəf'
- 11.Səlm
- 12.Səlx (yaxud məsx)
- 13.Təyy
- 14.Təzfit
- 15.Təms
- 16.Tərfil
- 17.Tətvil
- 18.Təxniq
- 19.Təş'is
- 20.Tövsi'
- 21.Xəbn
- 22.Xərm
- 23.Həzəz
- 24.Həzf
- 25.Cəbb
- 26.'Əzb
- 27.'Əsb

Qovuşuq zihaflar - Qovuşuq zihaflar əməliyyatında iki-üç zihaf iştirak edir. Bu zihaflar birləşir, ümumi bir ad alır. Tərkibində iki sadə zihaf olan qovuşuq zihaflar on doqquzdur:

- 1.Bətr (həzf+qət' və xərm+cəbb)
- 2.Vəqs (izmar+xəbn)
- 3.Qəsm ('əsb+xərm)
- 4.Qətf ('əsb+həzf)
- 5.Kəbl (xəbn+qət')
- 6.Nəqs ('əsb+kəff)
- 7.Nəhr (kəşf+iki səbəbin atılması)
- 8.Səlm (həzf+qət')
- 9.Sərm (qəbz+səlm)
- 10.Təxli' (xəbn+qət')
- 11.Xəbl (xəbn+təyy)
- 12.Xərb (xərm+kəff)
- 13.Hətm (həzf+qəsr)
- 14.Cəd' (vəqf+iki səbəbin atılması)
- 15.Cəzl (yaxud xəzl: izmar+təyy)
- 16.Cəhf (xəbn+kiçik fasilənin atılması)
- 17.Şəkl (xəbn+kəff)
- 18.Şətar (xərm+qəbz)
- 19.'Əql ('əsb+qəbz)

Mürəkkəb zihaflar - Mürəkkəb zihafların sadə və qovuşuq zihaflardan fərqi ondadır ki, sadə və qovuşuq zihaflar bir sözlə, bir terminlə və təf'ilələrinin ləqəbləri bir adla ifadə olunur. Məsələn, sadə zihaf *vəqf* onun təf'iləsi *Məf'Ulan* - mövquf; yaxud qovuşuq zihaf *səlm*, onun təf'iləsi *fə'lün* - əsləm və s.

Mürəkkəb zihaflarda isə əsli təf'ilələrdəki dəyişikliklər bir terminlə deyil, iki terminlə, hətta bə'zən üç terminlə ifadə olunur. Məsələn təyy və izalə zihaflarından əmələ gələn *müftə'ilAn* təf'iləsi *mətviyy-müzal*; yaxud *xəbn* və *qəsr* zihaflarından əmələ gələn fə'ilAn təf'iləsi *məxbun-məqsur* adlanır.

Mürəkkəb zihafları qovuşuq zihaflarla qarışdırmamalı. Mürəkkəb zihaflarda olduğu kimi, qovuşuq zihafın da içərisində iki-üç zihaf bir-birilə birləşir, lakin buna baxmayaraq, onun bir adı vardır, mürəkkəb zihafın tərkibindəki zihaflar isə bir vahid adla birləşmir; əgər birləşsəydi onu biz mürəkkəb deyil, qovuşuq adlandırırdıq.

ON ALTINCI DƏRSİN ARDI

Mürəkkəb zihafı bunlardır:

1. Asləm-müsbəğ
2. Əsləm-müsbəğ
3. Əxrəm-müsbəğ
4. Əhəzz-məhzuf
5. Əhəzz-müsbəğ
6. Əştər-müsbəğ
7. Məqbuz-müsbəğ
8. Məqtu'-müzal
9. Məqtu'-müsbəğ
10. Mərfu-müzal
11. Mətviiy-məkşuf
12. Mətviiy-mövquf
13. Mətviiy-müzal
14. Mətviiy-mürəffəl
15. Məxbul-məkşuf
16. Məxbul-mövquf
17. Məxbul-müzal
18. Məxbun-əhəzz
19. Məxbun-məqsur
20. Məxbun-məkşuf
21. Məxbun-mətviiy-məkşuf
22. Məxbun-məhzuf
23. Məxbun-mövquf
24. Məxbun-müzal
25. Məxbun-mürəffəl
26. Məxbun-müsbəğ
27. Məhzuf-məqtu'
28. Məhzuf-məqtu'-müsbəğ
29. Məhzuf-müsbəğ
30. Məczul-müzal
31. Məczul-mürəffəl
32. Məchuf-müsbəğ
33. Mövqus-müzal
34. Mövqus-mürəffəl
35. Müzmər-əhəzz
36. Müzmər-məqtu'
37. Müzmər-müzal
38. Müzmər-mürəffəl
39. Muxənnəq-məqsur
40. Muxənnəq-məhzuf
41. Müşə'əs-müsbəğ
42. Mərfu'-mürəffəl
43. Muxənnəq-məcbub

İstinad: Əkrəm Cəfər, Azərbaycan Əruzu kitabı

ON YEDDİNCİ DƏRS

Azərbaycan əruzunda təf'ilələrin adları

1. MəfA'il (lümə həzəc)
2. MəfA'ilAn (uzun MəfA'ilün)
3. MəfA'ilAn (uzun həzəc)
4. MəfA'ilü (açıq MəfA'ilün)
5. MəfA'ilü (açıq həzəc)
6. MəfA'ilün (müctəs təf'iləsi, qısa həzəc)
7. MəfA'ilün (bütöv həzəc)
8. Məf'ULAtü (səri təf'iləsi)
9. Məf'Ulü (müzare təf'iləsi, sınıq həzəc)
10. Məf'Ulün (ikinci rübai təf'iləsi)
11. Müstəf'ilAn (uzun rəcəz)
12. Müstəf'ilün (bütöv rəcəz)
13. MütəfA'ilün (kamil təf'iləsi)
14. MüfA'ələtün (vafiri-salim)
15. Müftə'ilün (qısa rəcəz)
16. FA' (münsərih təf'iləsi)
17. FA'ilAn (uzun FA'ilün)
18. FA'ilAtAn (uzun FA'ilAtün)
19. FA'ilAtü (açıq rəməl təf'iləsi)
20. FA'ilAtün (bütöv rəməl)
21. FA'ilün (bütöv mütədarik)
22. Fəl (əbtər təf'ilə, Fə'Ulündən törəmə)
23. Fə' (kiçik təf'ilə)
24. Fə'əl (birinci rübai təf'iləsi)
25. Fə'il (qısa mütədarik)
26. Fə'ilAn (uzun Fə'ilün)
27. Fə'ilAtü (qısa açıq rəməl)
28. Fə'ilAtün (qısa rəməl)
29. Fə'ilün (incə rəməl)
30. Fə'lAn (uzun Fə'lün)
31. Fə'lün (qapalı təf'ilə)
32. Fə'Ul (qısa mütəqarib)
33. Fə'Ulün (bütöv mütəqarib, naqis həzəc)
34. Fə'ul (yüngül mütəqarib)
35. MəfA'ilAtü (açıq nadir rəcəz)

ON YEDDİNCİ DƏRSİN ARDI

Bəhri-Rəcəz (Rəcəz bəhri)

Azərbaycan əruzunda *Rəcəz* bəhrinin növləri və növ variantları *on üç* təfilə üzərində qurulmuşdur.

1. Müstəfilün
2. Müftə'ilün
3. MəfA'ilün
4. Müftə'ilAtün
5. MüfA'ilAtün
6. MüstəfilAn
7. MəfA'ilAn
8. Müstəfilü
9. Müftə'ilAn
10. Müftə'ilü
11. MəfA'ilü
12. Müftə'ilAtü
13. MüfA'ilAtü

Rəcəz bəhrinin bütün qəliblərini göstərilən bu *13* təfilə təşkil edir. Rəcəz bəhrinin Azərbaycan əruzunda *yeddi* növü vardır.

Birinci növ: Rəcəz bəhrinin birinci növü:

Müstəfilün müstəfilün müstəfilün müstəfilün

Bu ölçüyə ərəb və fars əruzlarında *rəcəzi-müsəmməni-salim*, Azərbaycan əruzunda isə *dördböümlü bütöv rəcəz* deyilir.

Nümunə:

Göz tikmişəm bir gövhəri-vâlâyə mən, vâlâyə mən
Verdim könül bir vâhidi-yektâyə mən, yektâyə mən

Birinci növün əlavə olaraq iki variant qəlibi də vardır:

Müstəfilün müstəfilün müstəfilün müstəfilü

Müstəfilün müstəfilün müstəfilün müstəfilAn

İkinci növ: Rəcəz bəhrinin ikinci növü:

Müstəfilün müstəfilün

Bu ölçüyə ərəb və fars əruzlarında *rəcəzi-mürəbbəi-salim*, Azərbaycan əruzunda isə *ikiböümlü bütöv rəcəz* adlanır.

İkinci növün əlavə olaraq iki variant qəlibi vardır:

Birinci variant:

Müstəfilün müstəfilü

İkinci variant:

Müstəfilün müstəfilAn

Üçüncü növ: Rəcəz bəhrinin üçüncü növü:

Müftə'ilün məfA'ilün müftə'ilün məfA'ilün
(müsəmməni-mətvii-məxbun) yaxud (dördböümlü qısa rəcəz)

Üçüncü növün əlavə olaraq bir variant qəlibi də vardır:

MəfA'ilün müftə'ilün məfA'ilün müftə'ilün

Dördüncü növ: Rəcəz bəhrinin dördüncü növü:

Müftə'ilün məfA'ilün (iki böümlü qısa rəcəz)

Beşinci növ: Rəcəz bəhrinin beşinci növü:

MəfA'ilün müftə'ilün (Koroğlu rəcəzi)

Altıncı növ: Rəcəz bəhrinin altıncı növü:

Müftə'ilün müftə'ilün müftə'ilAtün (Üç böümlü qısa seyrək rəcəz, Qazi Bürhanəddin rəcəzi)

Yeddinci növ: Rəcəz bəhrinin yeddinci növü:

MüfA'ilAtün müfA'ilAtün (iki böümlü nadir rəcəz, Səhhaf rəcəzi)

İstinad: Əkrəm Cəfər, Azərbaycan əruzu kitabı

ON SƏKKİZİNCİ DƏRS

Azərbaycan əruzunda rəməl bəhri

Rəməl bəhrinin Azərbaycan əruzunda on beş təf'iləsi vardır:

1. FA'ilAtün
2. FA'ilün
3. Fə'ilAtün
4. Fə'ilün
5. Fə'lün
6. Fə'ilAtü
7. FA'ilAtAn
8. FA'ilAn
9. FA'ilAtü
10. FA'ilü
11. Fə'ilAtAn
12. Fə'ilAn
13. Fə'lAn
14. Fə'ilü
15. Fə'lü

Azərbaycan rəməlinin tərkibini təşkil edən bu təf'ilələrin özlərinə məxsus adları vardır. Bəhrin növlərini təyin etmək üçün bu adları bilməyimiz zəruridir.

FA'ilAtün (rəməli-salim) təf'iləsi bütöv rəməl adlanır. Əruz vəznində bu, ümumiyyətlə, rəməl bəhrinin əsas təf'iləsi sayılır. Əruzçuların fikrincə, rəməlin bütün təf'ilələri müxtəlif yollarla bundan nəş'ət etmişdir. O təf'ilələr bu əsas təf'ilənin derivatları hesab olunur.

FA'ilün (rəməli-məhzuf) təf'iləsi naqis rəməl adlanır, çünki bundan bütöv rəməldə (FA'ilAtün-də) olan son heca (tün hecası) atılmış, FA'İLA qalmışdır, sonra, əruzda belə bir təf'ilə olmadığı üçün, FA'İLA vəznə onə bərabər olan fA'ilün təf'iləsilə əvəz edilmişdir.

Fə'ilAtün (rəməli-məxbun) təf'iləsi qısa rəməl adlanır, çünki bunda bütöv rəməlin birinci hecasında olan *A* qısa *ə* ilə əvəz edilmişdir.

Fə'ilün (məxbuni-məhzuf) təf'iləsi incə rəməl adlanır, çünki bu, *FA'ilün* təf'iləsinin incə şəklidir, fərq yalnız ondakı uzun, qalın *A* saitinin bundakı qısa incə *ə* saiti ilə əvəz edilməsindədir.

Fə'lün (rəməli-asləm) təf'iləsi qapalı təf'ilə adlanır. Bunda bütöv rəməldən *tün* hecası və onun qabağındakı *A* hərfi atılmış, *FA'il* qalmışdır, sonra, əruzda belə bir təf'ilə olmadığı üçün, FA'il vəznə onə bərabər olan *Fə'lün* təf'iləsilə əvəz edilmişdir.

Fə'ilAtü (rəməli-məşkul) təf'iləsi açıq qısa rəməl adlanır. Əslində bu kəsiy qısa rəməl adlandırılmalı idi, çünki bunda qısa rəməl adlanan *Fə'ilAtün* təf'iləsindən son hərf (n hərfi) düşmüşdür; lakin bunun yuxarıdakı ən gözə çarpan fərqi açıq heca ilə bitməsidir. Buna görə bu təf'ilə Azərbaycan əruzunda kəsiy qısa rəməl deyil, sadəcə olaraq açıq qısa rəməl adını almışdır.

Azərbaycan əruzunun rəməl bəhrini təşkil edən on üç növ kəmiyyətcə, quruluşu üzrə üç qrupa bölünür:

- 1) Dördtəf'ilililər
- 2) Üçtəf'ilililər
- 3) İkitəf'ilililər

1. Dördtəf'iləli rəməl növləri:

- 1) FA'ilAtün⁴
- 2) FA'ilAtün³ fA'ilün
- 3) Fə'ilAtün⁴
- 4) Fə'ilAtün³ fə'ilün
- 5) (Fə'ilAtü fA'ilAtün)²

2. Üçtəf'iləli rəməl növləri:

- 1) FA'ilAtün² fA'ilün
- 2) Fə'ilAtün³
- 3) Fə'ilAtün² fə'ilün

3. İkitəf'iləli rəməl növləri:

- 1) FA'ilAtün²
- 2) Fə'ilAtün²
- 3) Fə'ilAtü fA'ilAtün
- 4) Fə'ilAtü fA'ilün

Nəhayət sonuncu on üçüncü növ:

Fə'ilAtün fə'ilün

İstinad: Əkrəm Cəfər, Azərbaycan Əruzu kitabı

ON DOQQUZUNCU DƏRS

Azərbaycan əruzunda səri' bəhri

Səri' bəhrinin Azərbaycan əruzunda on iki təf'iləsi vardır:

1. Müstəf'ilün
2. FA'ilün
3. FA'ilAn
4. Fə'lün
5. Fə'ilün
6. Məf'UIAn
7. Məf'Ulün
8. Məf'A'ilün
9. Müftə'ilün
10. Fə'ilətün
11. Fə'UIAn
12. Fə'Ulün

Azərbaycan əruzunda səri' bəhrinin növləri və onların variantları aşağıdakılardan ibarətdir:

1-ci növ:

Müftə'ilün müftə'ilün fA'ilün

(Bu sxemin digər adı *Məxzənul-əsrâr vəznî* olaraq bilinir)

Bu növün iki variantı mövcuddur.

- 1) Müftə'ilün müftə'ilün fA'ilü
(Üç bölümlü açıq səri')
- 2) Müftə'ilün müftə'ilün fA'ilAn
(Üç bölümlü uzun FA'ilün'lə bitən səri')

2-ci növ:

Müftə'ilün müftə'ilün
(İki bölümlü səri')

Bu növün bir variantı mövcuddur.

Müftə'ilün müftə'ilü

ON DOQQUZUNCU DƏRSİN ARDI

Azərbaycan əruzunda münşərih bəhri

Azərbaycan əruzunda və şe'rində münşərih bəhri aşağıdakı on iki təfilə üzərində qurulur:

- 1.Müftə'ilün
- 2.Müftə'ilü
- 3.FA'ilün
- 4.FA'ilAtü
- 5.FA'ilü
- 6.FA'ilAn
- 7.MəfA'ilün
- 8.Müstəfilün
- 9.Fə'Ulün
- 10.Fə'Ulü
- 11.FA'
- 12.Fə'

Bu təfilələr əsasında Azərbaycan əruzunda münşərih bəhrinin beş əsas növü və bunlarda iyirmi üç variant ölçüsü vardır.Növlərin üçü dördtəfiləli, ikisi ikitəfiləlidir.

1-ci növ:

Müftə'ilün fA'ilün müftə'ilün fA'ilün

Bu növ Azərbaycan ərzunun münşərihi üçün ən aktiv və ən tipik növdür.Buna görə də biz bunu növlərin tərtibi sırasında başda, birinci yerdə qoyuruq.

Birinci növün beş variantı mövcuddur:

Birinci variant:

MəfA'ilün fA'ilün məfA'ilün fA'ilün

İkinci variant:

Müftə'ilün fA'ilün məfA'ilün fA'ilün

Üçüncü variant:

MəfA'ilün fA'ilün müftə'ilün fA'ilün

Dördüncü variant:

Müftə'ilün fA'ilün müftə'ilün fA'ilAn

Beşinci variant:

Müftə'ilün fA'ilAn müftə'ilün fA'ilün

2-ci növ:

Müftə'ilün fA'ilün

Bu növün üç variantı mövcuddur.

Birinci variant:

MəfA'ilün fA'ilün

İkinci variant:

Müftə'ilün fA'ilAn

Üçüncü variant:

MəfA'ilün fA'ilAn

3-cü növ:

Müftə'ilün fA'ilün müftə'ilün fA'ilAn

(Dördbölmüli fA'ilAn ayaqlı münşərih növü, yaxud Qazi Bürhanəddin münşərihi deyilir)

4-cü növ:

Müftə'ilün fA'ilAtü müftə'ilün fə'

(Dördbölmüli qısa açıq kiçikli münşərih, yaxud Füzuli münşərihi adlanır)

5-ci növ:

Müstəfilün fə'Ulün

(Abbas Səhhət münşərihi adlanır)

İstinad: Əkrəm Cəfər, Azərbaycan əruzu kitabı

İYİRMİNCİ DƏRS

Azərbaycan əruzunda xəfif bəhri

Xəfif bəhri Azərbaycan əruzunda on iki təf'ilə üzərində qurulmuşdur.

- 1.Fə'ilAtün
- 2.MəfA'ilün
- 3.Fə'ilün
- 4.Fə'lün
- 5.FA'ilAn
- 6.Fə'ilAn
- 7.Fə'lAn
- 8.MəfA'ilü
- 9.Fə'ilü
- 10.Fə'lü
- 11.Fə'ilAtü
- 12.FA'ilAtü

Azərbaycan xəfifi ilə ərəb xəfifi arasında yalnız dörd müştərək təf'ilə vardır:

- 1.FA'ilAtün
- 2.Fə'ilAtün
- 3.MəfA'ilün
- 4.Fə'ilün

Ərəblərin qalan səkkiz təf'iləsi Azərbaycan xəfifində işlənmişdir.
Azərbaycan əruzunda xəfif bəhrinin iki növü vardır.

1-ci növ:

Fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilün

2-ci növ:

FA'ilAtün məfA'ilün fə'ilAtün

Birinci növ şe'rimizdə əsrlərdən bəri səkkiz vəzn variantı şəklində işlənmişdir.Bu vəzn variantları misalları ilə aşağıdakılardır:

1.Fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilün
Hara getsən sənənlə mən də varam (Ə.Sabir)

2.Fə'ilAtün məfA'ilün fə'lün
Əbədiyyət mənim məzârımdır (H.Cavid)

3.FA'ilAtün məfA'ilün fə'ilün
Sâbirim yox sən ölmədin dirisən (A.Şaiq)

4.FA'ilAtün məfA'ilün fə'lün
Yüksələn məhv olar fəqət enməz (H.Cavid)

5.Fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilAn
Yaxşırmıydı gənc ikən sənə mövt (Ə.Nəzmi)

6.Fə'ilAtün məfA'ilün fə'lAn
Küreyi-ərzi fərz edir səyyâr (Seyid Əzim)

7.FA'ilAtün məfA'ilün fə'ilAn
Əsmə dur, əsmə, ey nəsimi-bəhâr (H.Cavid)

8.FA'ilAtün məfA'ilün fə'lAn
Bəzmi-eşq içrə sun mənə bir câm! (M.Füzuli)

Bu variantlardan birincisini biz növ qəlibi kimi qəbul etdik və şe'rimizdə xəfif bəhri deyilərkən onu həmin qəliblə göstəririk.Bunu biz baş variant və yaxud növ kimi qəbul edirik, çünki burada misra qısa səsli heca ilə başlanıb, qısa səsli heca ilə də bitir.Mə'lumdur ki, bu tip hecalar Azərbaycan dili üçün uzun səsli hecalardan daha səciyyəvidir.Uzun səsli heca ilə başlanan və bitən misralar, demək olar ki, həmişə alınma sözlərlə vəznəlinir.

Azərbaycan əruzunda xəfifin ikinci növü iki varianta malikdir.Birinci əsas variant eyni zamanda növ sayılır və Azərbaycan xəfifinin doqquzuncu, onun bir variantı da onuncu qəlibini təşkil edir:

9.Fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilAtün
Mənəm ol hürri-bin yezid Riyâhi (M.Füzuli)

10.FA'ilAtün məfA'ilün fə'ilAtün
Tîği-xunrîzilə zamâni-şücâət (M.Füzuli)

İYİRMİNCİ DƏRSİN ARDI

Azərbaycan əruzunda müzare bəhri

Azərbaycan əruzunda müzare bəhri səkkiz təf'ilə üzərində qurulmuşdur:

- 1.Məf'Ulü
- 2.FA'ilAtü
- 3.MəfA'İlü
- 4.FA'ilün
- 5.FA'ilAn
- 6.FA'ilAtün
- 7.FA'ilAtAn
- 8.FA'ilü

Azərbaycan əruzunda müzare bəhrinin yeddi növü və səkkiz növ variantı vardır.Bunlar aşağıdakılardır:

- 1.Məf'Ulü fA'ilAtü məfA'İlü fA'ilün
(Dördböümlü sınıq açıq naqis müzare)
- 2.Məf'Ulü fA'ilAtü məfA'İlü fA'ilAn
(Dördböümlü sınıq açıq uzun naqisli müzare)
- 3.Məf'Ulü fA'ilAtün məf'Ulü fA'ilAtün
(Dördböümlü sınıq bütöv müzare)
- 4.Məf'Ulü fA'ilAtün məf'Ulü fA'ilAtAn
(Dördböümlü sınıq uzun bütövlü müzare)
- 5.Məf'Ulü fA'ilün məf'Ulü fA'ilün
(Dördböümlü sınıq naqis müzare)
- 6.Məf'Ulü fA'ilAtün
(İkiböümlü sınıq bütöv müzare)
- 7.Məf'Ulü fA'ilün
(İkiböümlü sınıq naqis müzare)

Bu yeddi qəlibdən ikincisi və dördüncüsü həm növ, həm variant qrupuna aiddir.Çünki bu iki qəliblə Azərbaycan poeziyasında həm müstəqil şe'rlər yazılmış, həm də birinci və üçüncü növlərdə yazılmış olan şe'rlərin içərisində bu ölçülərdə misralar, beytlər yaradılmışdır.Müstəqil işlənənləri növ, hər hansı bir şe'rin ayrı-ayrı misralarında işlənənləri isə variant adlandırırıq.

Azərbaycan müzaresənin variant qəlibləri aşağıdakılardır:

- 1.Məf'Ulü fA'ilAtü məfA'İlü fA'ilü
- 2.Məf'Ulü fA'ilAtün məf'Ulü fA'ilAtü
- 3.Məf'Ulü fA'ilün məf'Ulü fA'ilü
- 4.Məf'Ulü fA'ilün məf'Ulü fA'ilAn
- 5.Məf'Ulü fA'ilAtü
- 6.Məf'Ulü fA'ilAtAn
- 7.Məf'Ulü fA'ilü
- 8.Məf'Ulü fA'ilAn

İstinad: Əkrəm Cəfər, Azərbaycan Əruzu

İYİRMİ BİRİNCİ DƏRS

Azərbaycan əruzunda müqtəzəb bəhri

Azərbaycan əruzunu ilə məşğul olduğumuz uzun illər ərzində müqtəzəb bəhrinə rast gəlməmişdik. Buna görə əsərlərimizdə Azərbaycan əruzunda yalnız on bir bəhr işlənmişdir - deyə qeyd edilir. Lakin 1962-ci ildə bu bəhrin Azərbaycan əruzunda bircə növünə rast gəldik:

FA'ilAtü məf'Ulün fA'ilAtü məf'Ulün

Ümumi əruzda bu qəlibin adına müqtəzəbi-müsəmməni-mətvii-məqtu' deyilir. Azərbaycan dilində buna ad qoymağa ehtiyac duymuruq. Əgər bu bəhrin bizdə başqa növləri işlənsəydi, onları bir-birindən seçmək üçün ad qoyardıq. Azərbaycan əruzunda müqtəzəb bəhri dedikdə biz yalnız bunu, başqa əruzların müqtəzəb növlərindən ayırmaq üçün, sadəcə olaraq Azərbaycan müqtəzəbi deyib yuxarıdakı qəlibini göstərə bilərik. Bu qəlibin iki variantı da vardır ki, biri Məf'Ulü, ikincisi isə Məf'ULAn ilə bitir.

İYİRMİ BİRİNCİ DƏRSİN ARDI

Azərbaycan əruzunda müctəs bəhri

Azərbaycan müctəsində həm nəzəri, həm də əməli olaraq on bir təfilə vardır:

- 1.MəfA'ilün
- 2.MəfA'ilü
- 3.Fə'ilAtün
- 4.Fə'ilAtü
- 5.Fə'ilün
- 6.Fə'ilü
- 7.Fə'lü
- 8.Fə'lün
- 9.FA'ilAn
- 10.Fə'lAn
- 11.Fə'ilAtAn

Ərəb müctəsiylə Azərbaycan müctəsi arasında üç müştərək təfilə vardır:

- 1.MəfA'ilün
- 2.MəfA'ilü
- 3.Fə'ilAtün

Ərəblərin qalan beş təfiləsi Azərbaycan müctəsinə yabancısıdır.Fars müctəsinin də Məf'Ulün, fA'ilAn, müftə'ilün, müstəfilün, fA'ilAtün, fA'ilün, fə', fA' təfilələri Azərbaycan müctəsində işlənir.Bu müqayisələr göstərir ki, Azərbaycan müctəsi ərəb və fars müctəsinə nisbətən öz xüsusiyyətlərinə malikdir.

Azərbaycan müctəsində, dörd növ, on dörd variant olmaqla, on səkkiz qəlib vardır:

Birinci növ:

- 1.MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilAtün

Bunun variantları:

- a) MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilAtü
- b) MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilAtAn

İkinci növ:

- 2.MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilün

Bunun variantları:

- a) MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'lün
- b) MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilü
- c) MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'lü
- d) MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'ilAn
- e) MəfA'ilün fə'ilAtün məfA'ilün fə'lAn

Üçüncü növ:

- 3.MəfA'ilün fə'ilAtün

Bunun variantları:

- a) MəfA'ilün fə'ilAtü
- b) MəfA'ilün fə'ilAtAn

Dördüncü növ:

- 4.MəfA'ilün fə'ilün

Bunun variantları:

- a) MəfA'ilün fə'lün
- b) MəfA'ilün fə'ilü
- c) MəfA'ilün fə'lü
- d) MəfA'ilün fə'ilAn
- e) MəfA'ilün fə'lAn

İstinad: Əkrəm Cəfər, Azərbaycan əruzu

İYİRMİ İKİNCİ DƏRS

Azərbaycan əruzunda kamil bəhri

Azərbaycan əruzunda kamil bəhri az yayılmış bəhlərdən biridir. Bu bəhr əruzumuzda üç təf'ilə üzərində qurulmuşdur.

Bunlar:

1. MütəfA'ilün (bütöv kamil)
2. MütəfA'ilü (açıq kamil)
3. MütəfA'ilAn (uzun kamil)

Azərbaycan kamilinin bu üç təf'iləsi üzərində əruzumuzda bu bəhrin iki növü - dördböümlü və ikiböümlü növü və bu növlərin altı əsas qəlibi qurulmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. MütəfA'ilün⁴
2. MütəfA'ilün³ mütəfA'ilü
3. MütəfA'ilün³ mütəfA'ilAn
4. MütəfA'ilün²
5. MütəfA'ilün mütəfA'ilü
6. MütəfA'ilün mütəfA'ilAn

Azərbaycan əruzunda mütəqarib bəhri

Mütəqarib bəhri Azərbaycan əruzunda orta dərəcədə yayılmış bəhlərdəndir. Bu bəhr yeddi təf'ilə üzərində qurulmuşdur.

1. Fə'Ulün (bütöv mütəqarib)
2. Fə'Ulü (açıq mütəqarib)
3. Fə'UIAn (uzun mütəqarib)
4. Fə'ul (yüngül mütəqarib)
5. Fə'Ul (qısa mütəqarib)
6. Fə'lün (qapalı mütəqarib)
7. Fə'lü (mütəqarib təf'iləsi)

Azərbaycan mütəqaribinin bu yeddi təf'iləsi üzərində əruzumuzda bu bəhrin dörd növü və bunların başlıca olaraq on bir qəlibi qurulmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. FəUlün⁴
2. Fə'Ulün³ fə'Ulü
3. Fə'Ulün³ fə'UIAn
4. Fə'Ulün³ fə'ul
5. Fə'Ulün³ fə'Ul
6. (Fə'lün fə'Ulün)²
7. Fə'lün fə'Ulün fə'lün fə'Ulü
8. Fə'lün fə'Ulün fə'lün fə'UIAn
9. Fə'lün fə'Ulün
10. Fə'lün fə'Ulü
11. Fə'lün fə'UIAn

İYİRMİ İKİNCİ DƏRSİN ARDI

Azərbaycan əruzunda mütədarik bəhri

Azərbaycan əruzunda mütədarik bəhri canlı şe'r və qəlibi ilə misranın vəznə dəqiqliyinə əsasən on dörd təfilə üzərində qurulmuşdur:

- 1.FA'ilün
- 2.FA'ilü
- 3.FA'ilAn
- 4.Fə'ilün
- 5.Fə'ilü
- 6.Fə'ilAn
- 7.Fə'il
- 8.Fə'Ul
- 9.Fə'lün
- 10.Fə'lü
- 11.Fə'lAn
- 12.Fə'
- 13.FA'
- 14.Fə'i

Azərbaycan mütədarikinin bu on dörd təfiləsi üzərində əruzumuzda bu bəhrin on altı qəlibi qurulmuşdur.Bu qəliblərin doqquzu növ, yeddisi variant qəlibləridir.Növ qəlibləri aşağıdakılardır.

- 1.(FA'ilün fə'il)² (Nəbati mütədariki)
- 2.FA'ilün³ fə'
- 3.FA'ilün³ fə'il
- 4.FA'ilün fə'il
- 5.FA'ilün² fə'Ul²
- 6.(FA'ilün fə'il)³
- 7.(FA'ilün fə'il)⁴
- 8.Fə'ilün³ fə'
- 9.Fə'lün⁴

İstinad: Əkrəm Cəfər, Azərbaycan əruzu kitabı

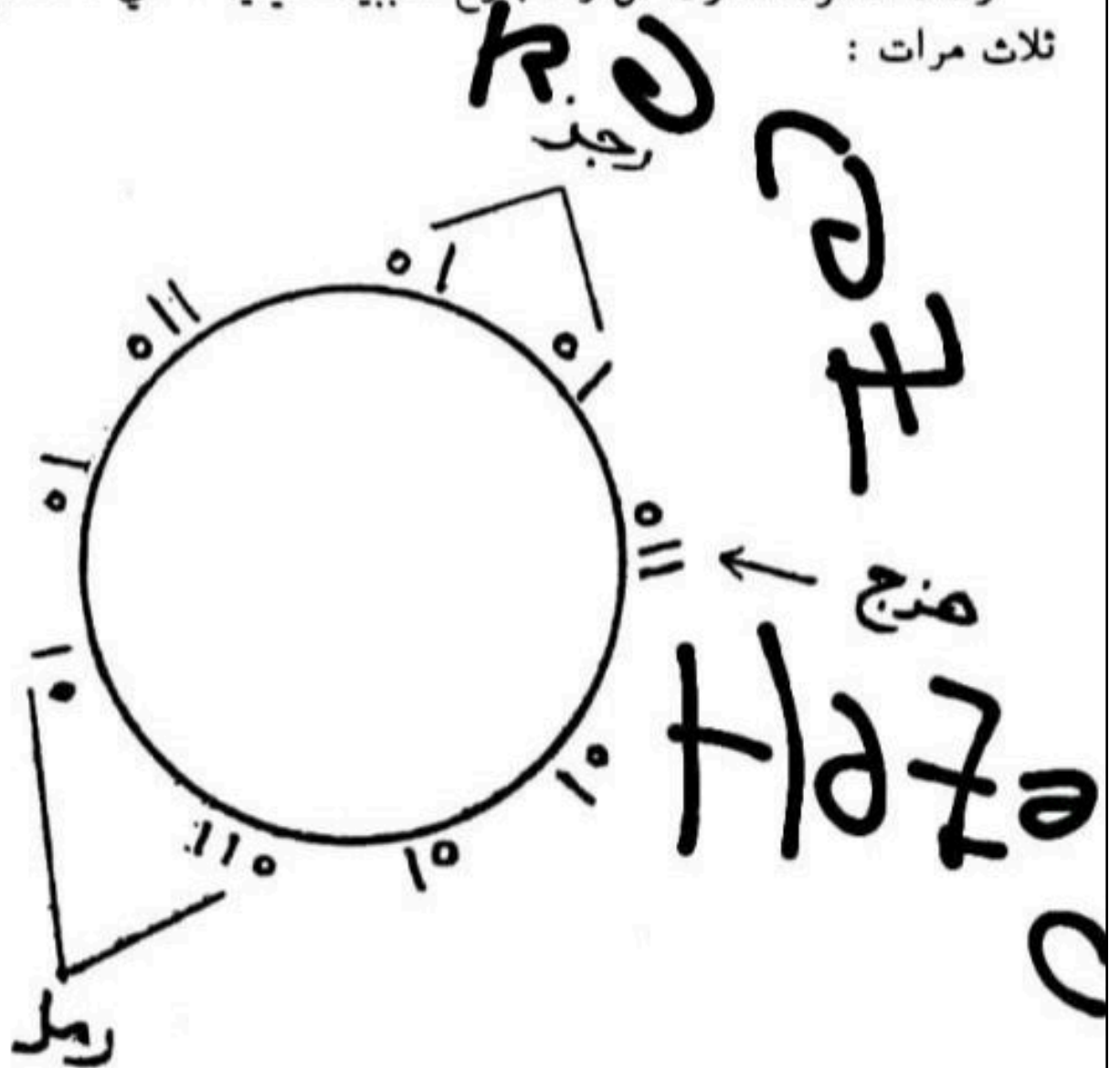
Əlavələr

عليها قد أوصله الى نتيجة هامة ، وهي أن العرب قد استساغوا في شعرهم
بعض أنغام الدائرة دون البعض الآخر .

٣ - دائرة الهزج « المحتلب » :

وهذه الدائرة تتكون من وتد بمجموع فسيبين خفيفين ، أي « مفاعيلن »

ثلاث مرات :

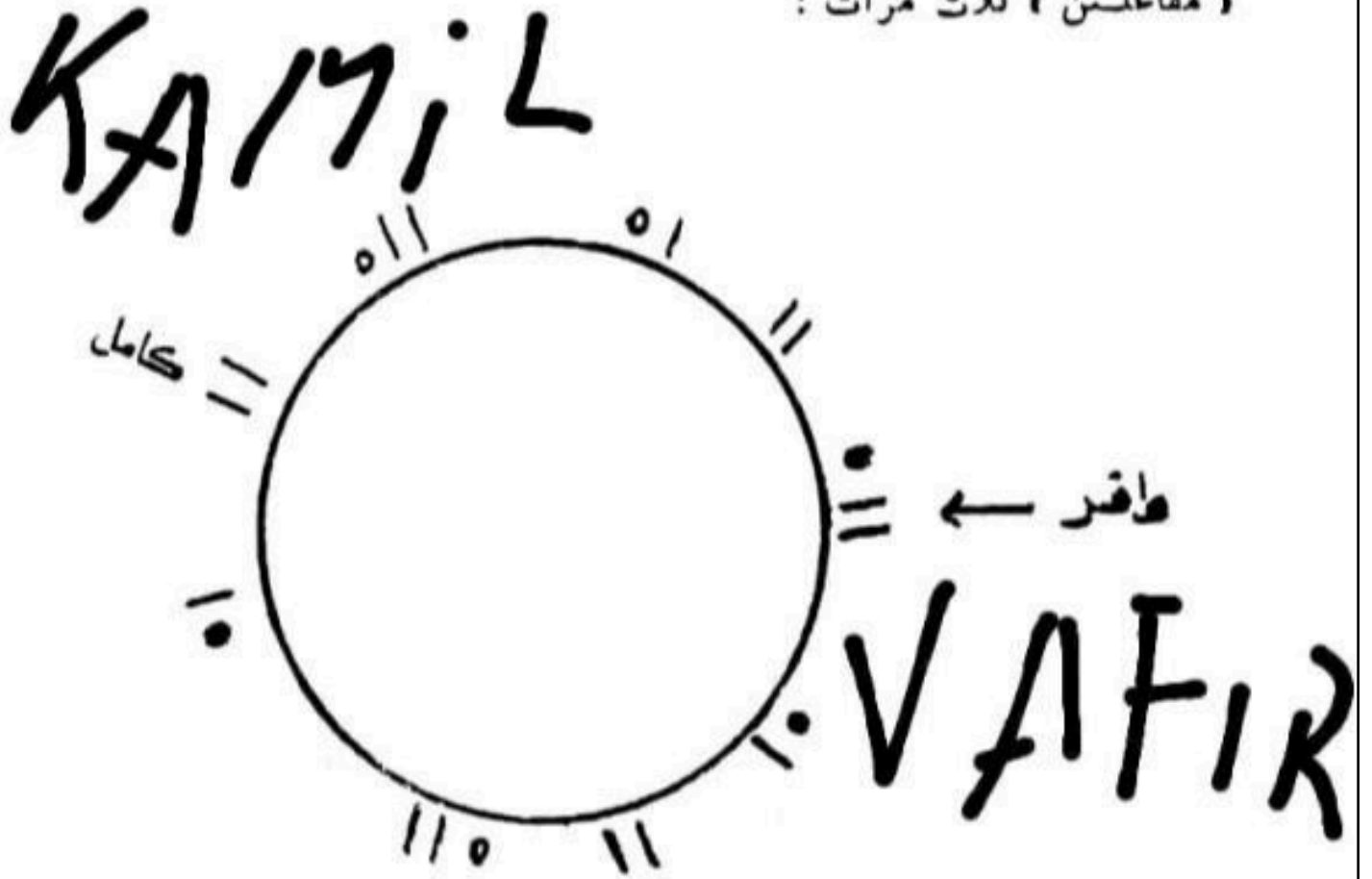
علم العروض والقافية - م ١٣

١٩٣

RamaL

٢ - دائرة الوافر « المتولف » :

وهذه الدائرة تتألف من وتد مجموع فسبب ثقيل فسبب خفيف ، أي
« مفاعلتين » ثلاث مرات :

رمز السكون .

وبناء على هذه الرموز يكون السبب الخفيف : « ا . ا » والسبب الثقيل
« ا ا » والوتد المجموع : « ا ا ا » والوتد المفروق : « ا . ا . ا » وعلى ذلك
يمكن تصوّر دائرة الطويل على الوضع التالي :

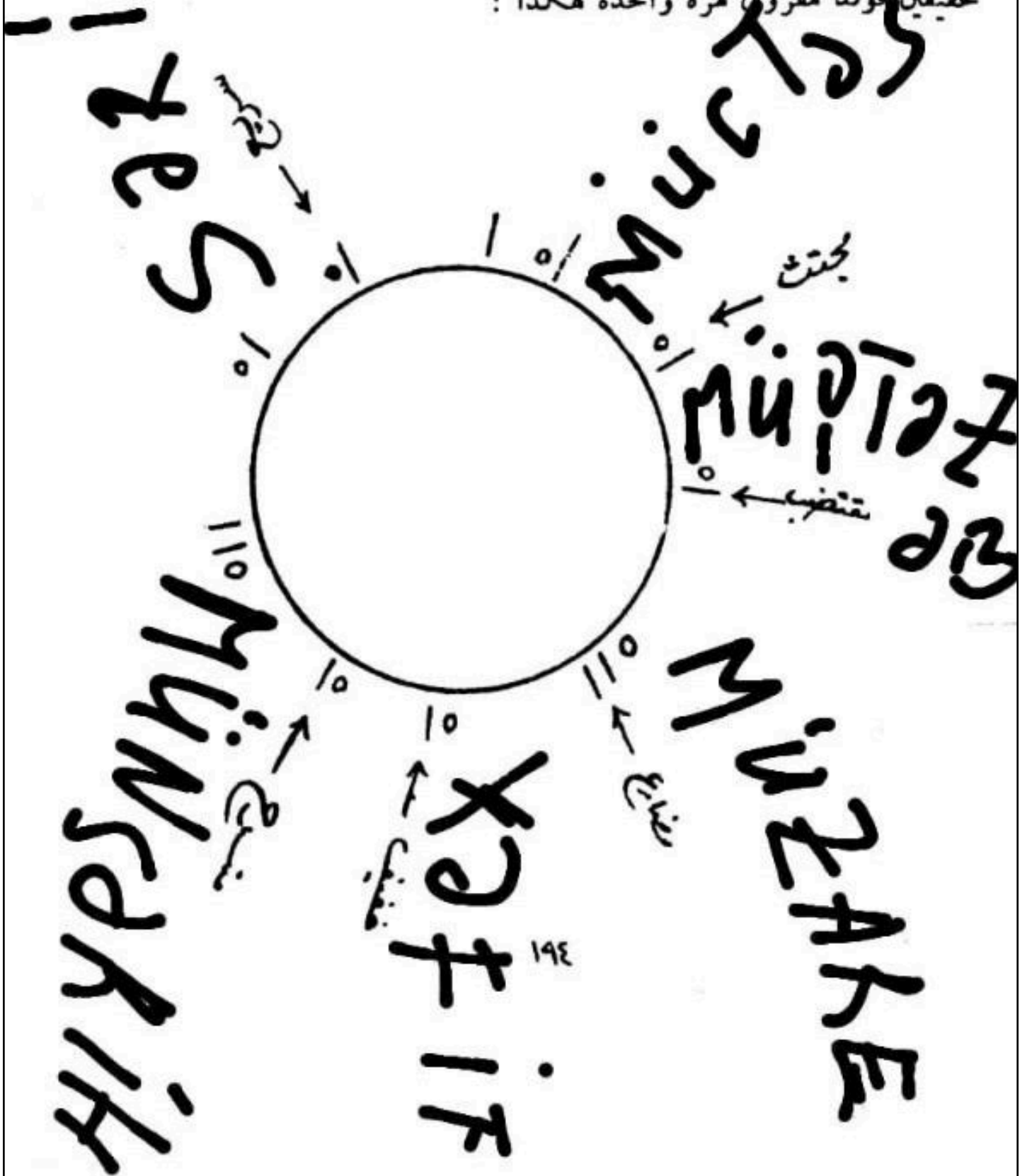
فإذا بدأنا من الوتد المجموع الذي يليه سبب خفيف لا الذي يليه سببان
خفيفان كان لنا وزن الطويل الذي هو :

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

٤ - دائرة المريع « المشتبه » :

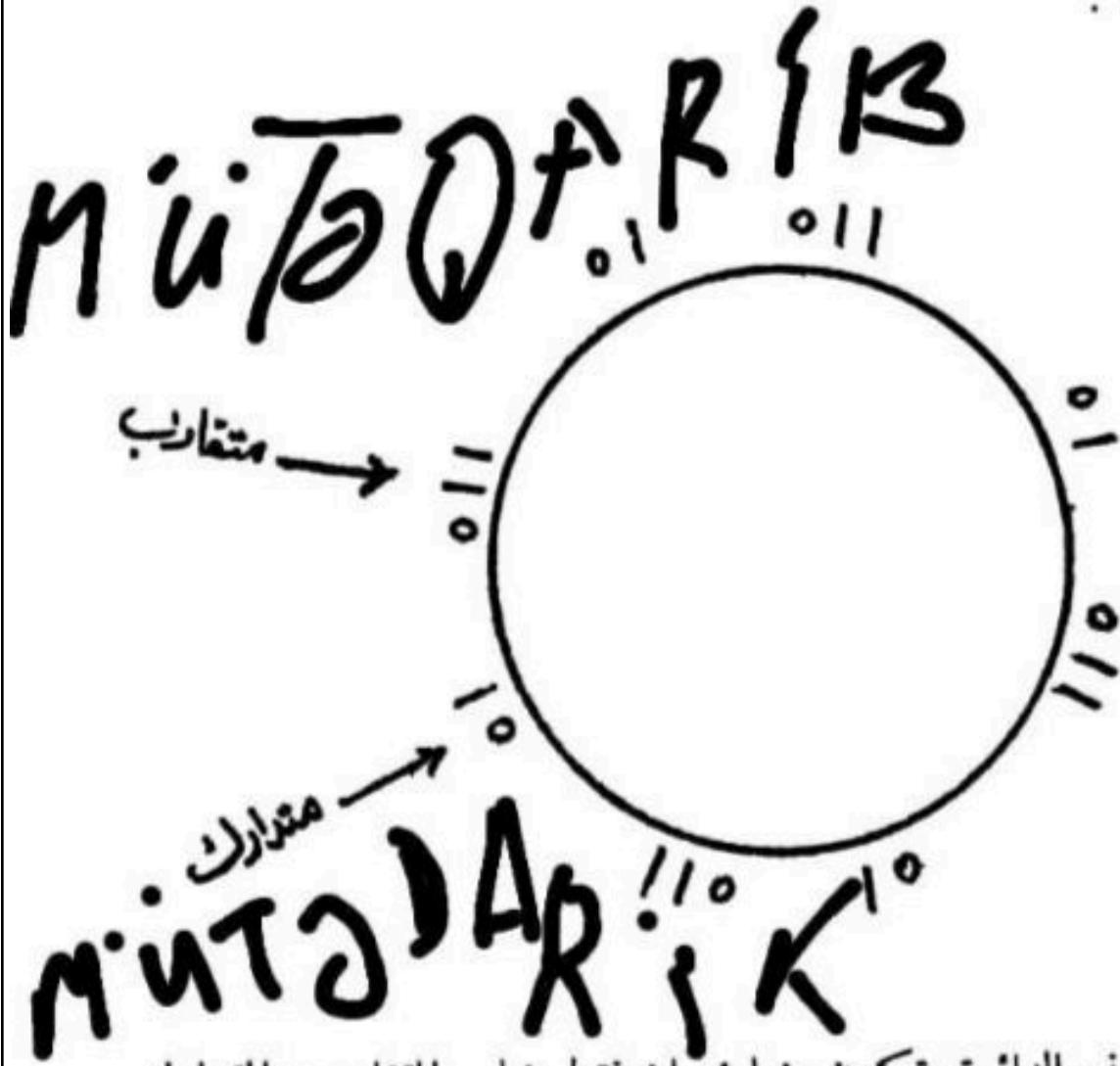
وهذه الدائرة تتكون من سبعين خفيفين فوقد مجموع مكررة مرتين، ثم سبعين

خفيفين فوقد مفروق مرة واحدة هكذا :

٥ - دائرة المتقارب « المتفق » .

وهذه الدائرة تتألف من وقد مجموع فسبب خفيف مكررين أربع مرات
مكذا .

وهذه الدائرة يتكون منها بجران فقط هما . المتقارب والمتدارك .

فإذا بدأنا من وقد مجموع فسبب خفيف كان لنا بجر المتقارب الذي وزنه .

فعلون فعلون فعلون فعلون

وإذا بدأنا من سبب خفيف فوجد مجموع فإننا نحصل على بجر المتدارك
والذي وزنه .

فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن

Əruzun işlək və qeyri-işlək rüknləri

***Yüngül səbəb* - (səbəbi-xəfif) - bir hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsi - gül, söz, qəm və s.**

***Ağır səbəb* - (səbəbi-səqil) - iki hərəkəli hərfin birləşməsi - dərə, nəvə, səsi və s.**

***Orta səbəb* - (səbəbi-mütəvəssit) - bir hərəkəli və iki hərəkəsiz hərfin birləşməsi - yâr, şâh, cân, dərd, fərq, məst və s.**

***Yanaşı vətəd* (vətədi-məcmu) - İki hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsi - gələr, cəfâ, sədəf, təmiz və s.**

***Aralı vətəd* (vətədi-məfruq) - Bir hərəkəli bir hərəkəsiz və bir hərəkəli hərfin birləşməsi - bəlkə, kilsə, xütbə və s.**

***Cəm vətəd* (vətədi-müctəme') - İki hərəkəli və iki hərəkəsiz hərfin birləşməsi - kənâr, cəhân, kitâb, ələst və s.**

***Kiçik fasilə* (fasileyi-suğra) - Üç hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsi - gələrəm, kədərini və s.**

***Böyük fasilə* (fasileyi-kübra) - Dörd hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsi - hərəkətin, kədərimiz və s.**

***Ən böyük fasilə* (fasileyi-üzma) - Beş hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsi - gözə gələcək, yaranacağam və s.**

İstinad: Qeys ər-Razi "Kitabül kafi fil əruzeyn vəl qəvafi"

Əruz vəznində işlənməyən qədim fars bəhrləri

Bəhri-Əriz: MəfA'İlün fə'Ulün məfA'İlün fə'Ulün

Bəhri-Əmiq: FA'ilün fA'ilAtün fA'ilün fA'ilAtün

Bəhri-Sərim: MəfA'İlün fA'ilAtün fA'ilAtün

Bəhri-Kəbir: Məf'ULAtü məf'ULAtü müstəf'ilün

Bəhri-Bədil: Müstəf'ilün müstəf'ilün fA'ilAtün

Bəhri-Qəlib: FA'ilAtün fA'ilAtün məfA'İlün

Bəhri-Həmid: Məf'ULAtü müstəf'ilün məf'ULAtü

Bəhri-Səğir: Müstəf'ilün fA'ilAtün müstəf'ilün

Bəhri-Əsəmm: FA'ilAtün məfA'İlün fA'ilAtün

Bəhri-Səlim: Müstəf'ilün məf'ULAtü məf'ULAtü

Bəhri-Həmid: FA'ilAtün müstəf'ilün müstəf'ilün

Bəhri-Mə'kus: FA'ilAtün məf'ULAtü müstəf'ilün

Bəhri-Mühməl: FA'ilAtün məfA'İlün müstəf'ilün

Bəhri-Mübhəm: Müstəf'ilün fA'ilAtün məf'ULAtü

Bəhri-Əxrəs: Müstəf'ilün fA'ilAtün məfA'İlün

Bəhri-Müstə'məl: Məf'ULAtü müstəf'ilün fA'ilAtün

Bəhri-Mənsu': MəfA'İlün müstəf'ilün fA'ilAtün

Bəhri-Müsəttər: Müstəf'ilün məfA'İlün fA'ilAtün

Bəhri-Müəmməm: Məf'ULAtü fA'ilAtün müstəf'ilün

Bəhri-Qate': Müstəf'ilün məf'ULAtü fA'ilAtün

Bəhri-Bais: MəfA'İlün fA'ilAtün müstəf'ilün

Bəhri-Müştərek: fA'ilAtün müstəf'ilün məfA'İlün

Bəhri-Müəyyən: FA'ilAtün müstəf'ilün məf'ULAtü

Bəhri-Hərim: MəfA'İlün məfA'İlün fA'ilAtün

Mənbə: Əkrəm Cəfər - Azərbaycan Əruzu kitabı

Babul-Zihaf (Əruz vəznı dərslıyındən)

Qəbz (قبض)

Sözün lüğəti mə'nası ələ almaq, tutmaqdır. Terminoloji mənada qıyası fə'Ulün və məfA'llün təf'ilələrini fə'Ulü və məfA'ilün təf'ilələrinə döndərməkdir; əruz dililə desək, qəbz - fə'Ulün və məfA'llün əsli təf'ilələrinin beşinci hərflərini, yə'ni fə'Ulündən (ن), məfA'llün (ي) hərfini atıb, birincini fə'Ulü , ikincini məfA'ilün şəklinə salmaqdır. Bu yolla əmələ gələn təf'ilələrə məqbuz (alınmış) deyilir. Bu təf'ilələrin hərəsindən bir hərf alınmışdır.

Qeyd: Bir təf'ilə vücudunda vətəd başdadısa, zihaf beşinci və yeddinci hərflərə tətbiq olunur.

Nümunə: Fə'Ulün (فعولن) və MəfA'llün (مفاعيلن) təf'ilələrində vətəd başda olduğu üçün, zihaf nun (ن) və yə (ي) hərflərinə tətbiq olunur

Fə'Ulün = Fə'Ulü

MəfA'llün = MəfA'ilün

**SONU ي (yə) məddiylə bitən sözlərə
bir neçə nümunə:**

təkbîr - تَكْبِير

təfsîr - تَفْسِير

tə'sîr - تَأْثِير

təqdîr - تَقْدِير

tədbîr - تَدْبِير

tə'bîr - تَعْبِير

təkfîr - تَكْفِير

tə'mîr - تَعْمِير

**Qeyd: Bu sözlərin son hecasında
qeyri-ixtiyari uzanma olduğu üçün
klassik ədəbiyyat nümunələrində
belə sözləri qısaldaraq istifadə
etmək icazəli deyil.**

Sonu ن - nun hərfiylə bitən və son hecasında əlif məddi olan kəlmələr. Bu kəlmələrin son hecasındakı "a" saiti uzun oxunur. Klassik ədəbiyyatda bu sözləri qısaldaraq istifadə etmək icazəli deyil.

sultân - سلطان

meydân - میدان

îmân - ایمان

qurbân - قربان

insân - انسان

ehsân - احسان

dîvân - دیوان

şeytân - شیطان

üsyân - عصیان

bürhân - برهان

hüsrân - خسران

imkân - امکان

şükrân - شکران

âzân - آذان

e'lân - اعلان

tûfân - طوفان

zindân - زندان

Təf'ilənin adı: MəfA'ilAn
(مفاعلان)

Quruluşca dördhecalı,
birinci heca qısa, ikinci
- uzun, üçüncü - qısa,
dördüncü ikiqat uzun;
düzəltmə təf'ilədir;
adı MəfA'ilündən
məqbuz-müsbəğ,
müstəf'ilündən -
məxbun-müzal,
mütəfA'ilündən -
mövqus-müzal;
Azərbaycan əruzunda adı:
uzun MəfA'ilün, vəznü:
qələmnücan

Təf'iləyə nümunə söz:
ümîd(i)gâh, rəfîqi-cân və s.

Tərtib: Ümid Sadə (İstinad
- Əkrəm Cəfər, Azərbaycan
əruzü kitabı)

Təf'ilənin adı: MəfA'ilAn
(مفاعيلان)

Quruluşca dördhecalı,
birinci heca qısa, ikinci
və üçüncü hecalar uzun,
dördüncü heca ikiqat uzun;
düzəltmə təf'ilədir; adı
MəfA'ilündən - müsbəğ;
Azərbaycan əruzunda
adı: uzun həzəc, vəznü
qələmdilcân

Təf'iləyə nümunə söz:
ümîdim vâ, xəyânətkâr və
s.

Tərtib: Ümid Sadə (İstinad
- Əkrəm Cəfər Azərbaycan
əruzü kitabı)

Təf'ilənin adı : MəfA'il
(مفاعيل)

Quruluşca üç hecalı,
birinci heca qısa, ikinci
heca uzun, üçüncü -
ikiqat uzun; düzəltmə
təf'ilədir; adı MəfA'ilündən
- məqsur, müfA'ələtündən
- mənqus, məf'UIAtüdən
- məxbun-mövquf,
Azərbaycan əruzunda
adı: lümə həzəc, vəznü :
qələmcân

Təf'iləyə nümunə: vəfâdâr,
şəhîdân, qərîbân və s.

Tərtib: Ümid Sadə
(İstinad - Əkrəm Cəfər,
Azərbaycan Əruzü kitabı)

ƏRUZ VƏZNİ DƏRSLƏRİ

ZAİD HƏRFLƏR

Zaid (əlavə hərflər) hərflər kəlimənin əvvəlində , ortasında və sonunda istifadə olunur.

Aşağıdakı hərfləri kəlimənin qəlibinə uyğun əlavə etmək olar:

أ (həmzə) ، ا، ت، س، م، ن، و، ه، ي

1.Həmzə (أ) sadəcə kəlimə əvvəlində zaid olur.

أفكار - (ə) - əfkâr
إخراج - (i) - ixrâc

2.Əlif (ا) kəlimə içində uzun (â) səsini ifadə etmək üçün istifadə olunur.

ماهر - mâhir
مخاير - muxâbir

3.Tə (ت) kəlimə əvvəlində, ortasında və sonunda zaid olur.

تشكيل - təşkil
انتظار - intizâr
شكايت - şikâyet

4.Sin (س) (ist, must) səs qrupuyla başlayan kəlimələrdə zaid hərf olur.

مستقبل - mustəqbəl
استيقا - istiśqal

5.Mim (م) hərfi sadəcə kəlimə əvvəlində zaid hərf olur.

معلوم - mə'lûm
محكم - məhkəmə

6.Nun (ن) hərfi (in, mun) səs qrupları ilə başlayan kəlmələrdə əvvəldə, (an) ilə bitən kəlimələrdə isə sonda zaid olur.

انكسار - inkisâr
منكسر - munkəsir
عزفان - irfân

7.Vav (و) hərfi əsasən kəlimə içində uzun (û) səsini ifadə etdikdə zaid olur.

معلوم - mə'lûm
مظالم - məzlûm
حقوق - hüqûq

8.Hə (ه) hərfi kəlimə sonunda Ərəbcədəki qapalı "tə" hərfi yerinə istifadə olunanda zaid olur.

مدرسه - mədrəsə
كتاب - kitâb
ضربه - zərbə

9.Yə (ي) hərfi kəlimə içində uzun (î) səsini ifadə etdikdə zaid olur.

تعليم - tə'lîm
فقير - fəqîr
كبير - kəbîr

CİNAS

Bəlağət elmində bədi' sən'ətlərdən biri olub "mühəssənəti-ləfziyyə" (ləfzi gözəlləşdiricilərdən) olan cinas lüğətdə - bənzəmək, bənzətmək mənasında olub, ədəbi termin olaraq tələffüzləri eyni, mənalı fərqli olan sözlərin nəzm və nəsrdə istifadə olunaraq, söz sən'ətini aydın şəkildə ifadə edir.

Bəlağət kitablarında cinas mövzusunun ixtilafı tərəfləri olsa da bu sən'ətin özünə məxsus sinifləri vardır. Cinas əsasən iki növdən təşkil tapır.

1. Cinasi-tam (tam cinas yaxud kamil cinas)
2. Cinasi-ğeyri-tam yaxud cinasi-natamam (naqis cinas)

Bu iki cinas növü özləri də növlərə ayrılır.

1. Cinasi-tam: iki sözün hərflərinin növ, say, hərəkə və sıra baxımından eyni olmasından yaranır.

Tam cinasda hər iki söz də eyni növdən (yəni isim və ya feildən) ibarətdirsə, cinasi-mümasil adlanır. Eyni növdən deyil, fərqli növdəndirsə, cinasi-müstəvfa adlanır. Cinasi meydana gətirən ləfz iki sözdən yaranarsa, cinasi-mürəkkəb adlanır.

- 1) Cinasi-mümasil: (Eyni cür səslənən, kəlimə növləri eyni olan)

Nümunə beyt:

(Fə dai)
"Bir əməl qıl dəsti pâyın var ikən
Ömrədən dəstində payın var ikən."

Bu beytdə birinci misradakı pâyın (ayağın) kəliməsi ilə payın (hissə) kəliməsi arasında cinasi-mümasil vardır. Hər iki qafiyə isimdir.

- 2) Cinasi-müstəvfa: (Eyni cür səslənən fəqət kəlimə növləri fərqli olan)

Nümunə beyt:

(Ümid Sadə)
Səndən səvâ dilərmî könül sənə *gül* görüm?
Ağlatma, ağlayıb bu qədər qəlbi *gül*, görüm!

Birinci misrada işlənən gül sözü isimdir; ikinci misrada işlənən "gül" sözü isə feildir. Bu iki kəlmə arasında cinasi-müstəvfa vardır.

- 3) Cinasi-mürəkkəb:

Cinasi-mürəkkəb özü də üç yerə ayrılır; (cinasi-mütəşabih, cinasi-məfrûq, cinasi-mərfu)

Nümunə beyt:

(Ümid Sadə)
Eşqin nə dərdi vâ axı hicrânı olmasa?
Ânım gözəldi ömr(i)də hicr ânı olmasa.

Birinci misradakı hicrânı kəliməsi ilə ikinci misradakı iki kəlimədən yaranan hicr ânı (ayrılıq anı) kəlimələri arasında mürəkkəb cinas vardır. Növ olaraq cinasi-mütəşabihdir.

2. Cinasi-ğeyri-tam; iki kəlimənin hərflərinin növü, sayı, hərəkə və ya sıra baxımından fərqli olmasıdır.

- 1) Cinasi-müzari: (Hərfləri eyni, hərəkələri fərqli olan)

Nümunə beyt:

(Ümid Sadə)
Günâhə meyl edən âdəm dəlâlətin görməz
O qədri küfrə düşər kim, zəlâlətin görməz

Birinci misradakı dəlâlət və zəlâlət kəlimələri arasında naqis cinas vardır.

- 2) Cinasi-mərduf: (Hərfləri eyni, hərəkələri fərqli olan)

Nümunə beyt:

(Ümid Sadə)
Nâlə əhlindən usanmış gecələr dâğ(i) dərə
Vermişəm qəlbimi gizləncə Xudâ, qəm-kədəre

Beytdəki dərə və kədəre sözlərinin hərfləri eyni, hərəkələri fərqli olduğuna görə naqis cinas sayılır.

- 3) Cinasi-mühərrəf: (Hərfləri eyni, hərəkələri fərqli olan)

Nümunə beyt:

(Nəfi)
"Şəhrin içində şöhrəti artar cəməlinin,
Övsâf-i vârd-i ârizi vird-i zəbân olur."

İkinci misrada keçən vârd (gül) və vird (oxumaq) kəlimələri arasında cinasi-mühərrəf vardır.

- 4) Cinasi-qəlb: (Hərfləri eyni, hərəkələri fərqli olan)

Nümunə beyt:

(Süruri Qədim)
"Mûr kimi əmrinə qılmışdı itaət xəlqi-Rûm
Râm olubdur nitəkim Mûsâyâ şeyx seyr-i mâr."

Birinci misrada "mûr (qarışqa)" və "Rûm (Rum xalqı)" kəlimələri ilə ikinci misradakı "râm (itaət edən)" və "mâr (ilan)" kəlimələri hərfləri eyni, hərəkələri fərqli olmasına görə naqis cinasdır.

**ƏRUZ VƏZNİNDƏ ƏSLİ VƏ TÖRƏMƏ
TƏF'İLƏLƏRİN GENİŞ SİYAHISI**

İSTİNAD: ƏKRƏM CƏFƏR, AZƏRBAYCAN ƏRUZU

TƏRTİBAT: ÜMİD SADƏ (ƏRUZ MÜƏLLİMİ)

FA'ilü

FA'ilün

Fəl

Fə'

Fə'əl

Fə'il

Fə'ilAn

Fə'ilAt

Fə'ilAtAn

Fə'ilAtü

Dilnüvə

Dilqələm

Dil

Dil

Qələm

Qələm

NüvəcAn

NüvəcAn

NüvədilcAn

Nüvəpərdə

FA'

FA'ələtün

FA'ilAn

FA'ilAt

FA'ilAtAn

FA'ilAtü

FA'ilAtün

FA'iliyyAn

FA'iliyyAtAn

FA'iliyyätü

cAn

Pərdəqələm

PərdəcAn

DilnücAn

DilqələmcAn

Dilqələmnü

Dilqələmdil

DilqələmcAn

DilqələmdilcAn

Dilqələmnüvə

Məf'UlAtü

Məf'Ulü

Məf'Ulün

Müstəf'ilAn

Müstəf'ilAt

Müstəf'ilAtAn

Müstəf'ilAtün

Müstəf'ilətün

Müstəf'ilü

Müstəf'ilün

Dildilpərdə

Dilpərdə

Dildildil

DilpərdəcAn

DilpərdəcAn

DildilqələmcAn

Dildilqələmdil

Dildilnüvədil

Dildilnüvə

Dildilqələm

MütəfA'ilAn

MütəfA'ilAtün

MütəfA'ilün

Mütəfə'ilün

MüfA'ələtün

MüfA'ilAtün

Müftə'ilAn

Müftə'ilAtün

Müftə'ilü

Müftə'ilün

NüvədilnücAn

Nüvədilqələmdil

Nüvədilqələm

Nüvənüvədil

Qələmnüvədil

Qələmqələmdil

PərdənücAn

Pərdəqələmdil

Pərdənüvə

Pərdəqələm

Fə'Ul

Fə'UlAn

Fə'UlAtü

Fə'Ulü

Fə'Ulün

Fə'ül

MəfA'ilAtü

MütəfA'ilü

Müftə'ilAtAn

Müftə'ilAtü

NücAn

QələmcAn

Qələmpərdə

Qələmnü

Qələmdil

Qələm

Qələmqələmnü

Nüvədilnüvə

PərdəqələmcAn

Pərdəqələmnü

Fə'ilAtün

Fə'ilətAn

Fə'ilətün

Fə'iliyyAn

Fə'iliyyAtün

Fə'ilün

Fə'lAn

Fə'lAtün

Fə'lü

Fə'lün

Nüvədildil

NüvənücAn

Nüvəqələm

NüvədilcAn

Nüvədildildil

Nüvədil

DilcAn

Dildildil

Pərdə

Dildil

Təf'ilənin adı : *MəfA'il* (مفاعيل)

Quruluşca üç hecalı, birinci heca qısa, ikinci heca uzun,
üçüncü - ikiqat uzun; düzəltmə təf'ilədir; adı MəfA'ilündən
- məqsur, müfA'ələtündən - mənqus, məf'UIAtündən -
məxbun-mövquf, Azərbaycan əruzunda adı: lümə həzəz,
vəznı : qələmcân

Təf'iləyə nümunə: vəfâdâr, şəhîdân, qərîbân və s.

Tərtib: Ümid Sadə (İstinad - Əkrəm Cəfər, Azərbaycan
Əruzı kitabı)

Təf'ilənin adı: MəfA'İlAn (مفاعيلان)

**Quruluşca dördhecalı, birinci heca qısa, ikinci və
üçüncü hecalar uzun, dördüncü heca ikiqat uzun;
düzəltmə təf'ilədir; adı MəfA'İlündən - müsbəğ;
Azərbaycan əruzunda adı: uzun həzəc, vəznı
qələmdilcân**

**Təf'iləyə nümunə söz: ümîdim vâr, xəyânətkâr və
s.**

**Tərtib: Ümid Sadə (İstinad - Əkrəm Cəfər
Azərbaycan əruzı kitabı)**

Bəhri-Müzare: Məf'Ulü fA'ilAtü məfA'İlü fA'ilün

مفعول فاعلات مفاعيل فاعلن

(Dördbövlümlü sınıq açıq naqis müzare)

"Müzarei-müsəmməni-əxrəbi-məkfufi-məhzuf"

Əxrəb - Məf'Ulü

Məkfuf - fA'ilAtü və MəfA'İlü

Məhzuf - fA'ilün

Müsəmmən - səkkizli yaxud səkkizlik , çünki ərəb ərüzunda vəzn vahidi beyt sayılır, belə beytdə də səkkiz təf'ilə olur.

Xərb - sözün lüğəti mə'nası dağıtmaq, xaraba qoymaq deməkdir.Terminoloji mə'nada qıyası MəfA'llün təf'iləsini Məf'Ulü təf'iləsinə döndərməkdir.Bunun üçün xərm və kəff zihafılarına da ehtiyac vardır.Xərm zihafı ilə təf'ilənin ilk cüz'ü "Mə" kəff zihafı ilə təf'ilənin son hərfi "n" atılır.Beləliklə, MəfA'llün təf'iləsindən FA'llü qalır.Bu da öz vəznində olan Məf'Ulü təf'iləsi ilə əvəz edilir.Yə'ni - FA'llü = Məf'Ulü

Kəff - sözün lüğəti mə'nası açıq qoymaq deməkdir.Terminoloji mə'nada qıyası MəfA'llün, FA'ilAtün , Müstəf'ilün təf'ilələrini MəfA'llü, FA'ilAtü, Müstəf'ilü təf'ilələrinə döndərməkdir.Əruz dililə desək, adı çəkilən təf'ilələrin sonu yüngül səbəblə olan yeddi hərfli əsli təf'ilələrin yeddinci hərəkəsiz hərfini (n) atmaqdır.

Həzf - sözün lüğəti mə'nası atmaq, çıxarıb tullamaq deməkdir. Terminoloji mə'nada qısa Fə'Ulün, MəfA'İlün, FA'ilAtün təf'ilələrini Fə'əl, FA'ilün, Fə'Ulün təf'ilələrinə döndərməkdir.Son cüz'ü yüngül səbəb olan əsli təf'ilələrin səbəbi atılır.Yə'ni Fə'Ulün - Fə'U, MəfA'İlün - MəfA'İ, FA'ilAtün - FA'ilA olaraq şəkillənir.Bunlar da öz vəzninə Fə'U = Fə'əl, MəfA'İ = Fə'Ulün, FA'ilA = FA'ilün təf'iləsinə bərabər olur.

Tərtib: Ümid Sadə

Əl-Mühəssinâtul-mə'nəviyyə

Ət-tibâqu (Tibaq)

Lüğətdə - iki şeyin eyni sırada toplanması deməkdir. Tibaq - ərəblərin (Dəvə arxa ayağının dırnağını ön ayağının dırnağı yerinə qoydu) sözlərindən alınmışdır.

Terminoloji mənada tibaq - iki ziddi - yəni mənaları bir-birinin əksi olan iki sözü ziddlikləri fərqli şəkillərdə olsa da, bir cümlədə bir araya gətirməkdir. Bu sənətə - təzad, mütâbəqât, tətbiq, təkafu adları da verilmişdir. Bu kəlimələrdən biri ziddliyi, ikisi uyğunluğu, sonuncusu da küfüv (dəng) olmağı ifadə edər. Mənaları açıqlayıb ortaya çıxarmaqda əsasi və hüsni üslubdur. Çünki əşya ziddiylə ortaya çıxar.

Tibaq sənəti müxtəliflik baxımından iki qismə ayrılır:

- a) Mütəcânis
- b) Qeyri-mütəcânis

Tərtibat: Ümid Sadə

Nümunələr

a. Mütəcânis tibat: iki isim, iki fe'l və ya iki hərf arasında olur:

1) İki isim arasındakı tibat nümunəsi:

Hədid surəsi, ayə 3

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

(O, ilkdir və sondur; zahirdir və batındır.)

Burada الْأَوَّلُ (ilk, əvvəl) və الْآخِرُ (son, axır);

zahir (الظَّاهِرُ) və batin (الْبَاطِنُ) isimləri arasında mütəcanis tibat vardır.

2) İki fe'l arasındakı tibat nümunəsi:

Nəcm surəsi, ayə 43

وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى

(Şübhəsiz O, həm güldürən, həm də ağladandır.)

Ayədə أَضْحَكَ (güldürdü) və وَأَبْكَى (ağlatdı) fe'lləri arasında mütəcânis tibat vardır.

Tərtibat: Ümid Sadə

Nümunələr

3) İki hərf arasındakı tibatq nümunəsi:

Bəqərə surəsi, ayə 228

وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ

(Qadınların da ürfə görə vəzifələri qədər haqları da vardır.)

Ayədəki لَهُنَّ və عَلَيْهِنَّ hərfləri arasında mütəcanis tibatq vardır.

b. Qeyri-mütəcânis tibatq: İsim və fe'l kimi zidd iki növ arasında olur.

Ənam surəsi, ayə 122

أَوْ مَن كَانَ مَيِّتًا فَأُحْيَيْنَاهُ

(Ölü ikən diriltdiyimiz...kimi olurmu?)

Ayədəki مَيِّتًا (ölü) ilə أُحْيَيْنَاهُ (diriltdik) sözləri arasında geyri-mütəcânis tibatq vardır.Çünkü hər iki söz bir-birinin ziddi olmağıyla bərabər, həm də birincisi isim, ikinci fe'ldir.

Tərtibat: Ümid Sadə

Əl-Mühəssinâtul-ləfziyyə

Səc'

Səci kəlməsi lüğətdə, göyərçin və qumrunun eyni tərzdə səsinə təkrarlayaraq ötməsidir. Çünki quşların çıxarmış olduğu səslərin sonları bir-birinə bənzər. Buna ***təscî*** də deyilir. Ədəbi sən'ət olaraq, səci; mənsur bir ibarədə, cümlə ya da cümlədən kiçik kəlmələrin sonunda işlənən kəlimələrin qafiyə olacaq şəkildə tərtiblənməsidir. Yəni nəsrə, iki fasilənin bir hərfdə ittifaq etməsidir. Nəsrə - səci, nəzmdə qafiyə kimidir. Səci şeirdə də var olub, söylənən sözün zövqlə dinlənməsi və asan əzbərlənməsi, eyni zamanda gözəl bir səs ahəngi yaratması baxımından önəmlidir.

Qur'ani-Kərimdə yer alan hərf ittifaqına da səci deyilib, deyilməməsində ixtilaf vardır. Köhnə bələğət alimləri, səcin yerində işlənməsi şərtiylə bir bələğət sən'əti olduğunu qəbul etmişlərdir. İslamın ilk dövrlərində və Abbasi dönəmi Ərəb ədəbiyyatında, səcinin qəsdən deyil də yeri gəldikcə öz-özündən istifadə olunduğu görülməkdədir. Xüsusilə o dövrə aid qarşılıqlı dostyana yazışmalarda; təbrik, təziyə və hansısa bir münasibətlə əlaqədar yazılan məktublarda bu sən'ətin örnəklərinə rast gəlinir.

Səcinin qismləri:

Səcinin bir çox növləri vardır. Bunlardan bir qismi nəsr və nəzmdə, bir qismi də ancaq nəzmdə olur.

1. ***Murassa səci*** - buna ***tərsi*** də deyilir. İki cümlə və ya misrada yer alan ləfzlərin, ləfz, vəzn və rəvi baxımından hər birinin bir-birilərinə bərabər olmasıdır.

Nümunə: ***Sözlərim övsâfınıza münbəsir, gözlərim əltâfınıza müntəzirdir***

Bu cümlədə hər iki tərəf kəlimə, vəzn və qafiyə baxımından bir-birinə bərabərdir.

2. ***Mütəvazi səci*** - cümlələrin son kəlməsi olan fasilələrin vəzn və rəvi yönündən eyni olmasıdır.

Nümunə: (1) ***Məktubunuz vâsil, məâlindən məsərrət hâsil oldu*** ibarəsindən vâsil və hâsil həm vəzn, həm də rəvî baxımından bir-birinə uyğundur.

Nümunə: (2) ***Hər eşq dâvâsını edən âşiq olmaz və hər məhəbbətdən dəm vuran sâdiq olmaz.*** Bu cümlədə keçən âşiq və sâdiq kəlimələri həm vəzn, həm də rəvî baxımından bir-birinə uyğundur.

3. ***Məştûr səci*** təştîr olaraq da adlandırılır. Bu cür səci sadəcə şe'rə xasdır. Beytə daxil olan misralardan hər birinin digərinə müxalif bir qafiyəyə sahib olmasıdır. Bu növ - ərəb şeirlərinə xasdır.

4. ***Mütarraf səci*** səcii təşkil edən kəlimələr arasında rəvi (son hərf) baxımından eyni, vəznə fərqli olmasıdır.

Nümunə: ***Səcii mütarraflar rəvî e'tibâriylə bir, vəzn e'tibâriylə müğâyirdir*** cümləsindəki ***bir*** ilə ***müğâyir*** kəlimələri vəznə görə uyğun deyildirlər. Ancaq rəvî baxımından bir-birinə uyğundurlar.

5. ***Mütəvâzin səci*** səcii təşkil edən kəlimələr arasında vəzn baxımından uyğunluq olub, qafiyə tərəfindən ixtilaf olmasıdır. Bu növdə ərəb şeirlərinə xasdır.

Kəlimələrin düzgün yazılışı

Yanlış ✗

Şə'm ✗

Cə'm ✗

Sü'ni ✗

Bi'dət ✗

Doğru ✓

Şəm' - شمع

Cəm' - جمع

Sün'î - صنعى

Bid'ət - بدعت

Kəlimələrin düzgün yazılışı

Yanlış ❌

Yə'qin ❌

Qə'bul ❌

Növ ❌

Də'fə ❌

Doğru ✅

Yəqîn - يقين

Qəbûl - قبول

Növ' - نوع

Dəf'ə - دفعه

Kəlimələrin düzgün yazılışı

Yanlış ❌

Bazar ❌

Şirin ❌

Mizan ❌

Əhv ❌

Doğru ✅

Bâzâr - بازار

Şîrîn - شیرین

Mîzân - میزان

Əfv - عفو

Kəlimələrin düzgün yazılışı

Yanlış ✗

Rəcət ✗

Mərifət ✗

Qur'an ✗

Cü'rət ✗

Doğru ✓

Rəc'ət - رجعت

Mə'rifət - معرفت

Qur'ân - قرآن

Cür'ət - جُرْأَة

Təf'ilələrin sxematik şəkli

Müstəf'ilün - مستفعلن

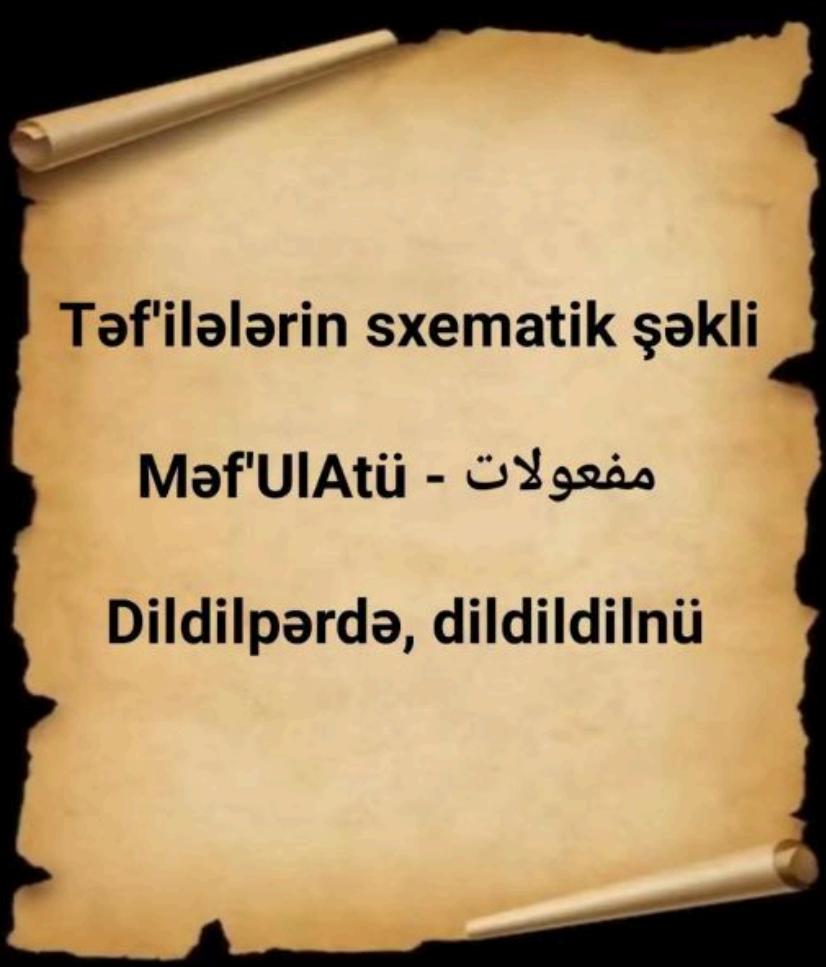
Dildilqələm, dilpərdədil

Təf'ilələrin sxematik şəkli

FA'ilAtün - فاعلاتن

Dilqələmdil, pərdədildil, dilmüdildil

Təf'ilələrin sxematik şəkli

Məf'UlAtü - مفعولات

Dildilpərdə, dildildilnü

Bir neçə təf'ilənin ritmik simmetriyası

1) *MəfA'ilün* təf'iləsinin dörd ritmik simmetriyası var.

- 1.MəfA'ilün - 'ilünMəfA - Müstəf'ilün
- 2.MəfA'ilün - lünMəfA'i - FA'ilAtün
- 3.MəfA'ilün - fA'ilünMə - Məf'UIAtü
- 4.MəfA'ilün - ilünMəfA' - Müstəf'ilAn

2) *MəfA'ilün* təf'iləsinin iki ritmik simmetriyası var.

- 1.MəfA'ilün - lünMəfA'i - FA'ilAtü
- 2.MəfA'ilün - ilünMəfA' - MəfA'ilAn

3) *FA'ilAtün* təf'iləsinin dörd ritmik simmetriyası var.

- 1.FA'ilAtün - tünfA'ila - Müstəf'ilün
- 2.FA'ilAtün - lAtünfA'i - Məf'UIAtü
- 3.FA'ilAtün - 'ilAtünfA - MəfA'ilün
- 4.FA'ilAtün - ilAtünfA' - MəfA'ilAn

4) *Fə'ilAtün* təf'iləsinin üç ritmik simmetriyası var.

- 1.Fə'ilAtün - tünfə'ila - Müftə'ilün
- 2.Fə'ilAtün - lAtünfə'i - Müstəf'ilü
- 3.Fə'ilAtün - ilAtünfə' - MəfA'ilün

5) *FA'ilün* təf'iləsinin üç ritmik simmetriyası var.

- 1.FA'ilün - lünfA'i - Məf'Ulü
- 2.FA'ilün - 'ilünfA - Fə'Ulün
- 3.FA'ilün - ilünfA' - Fə'UIAn

6) *Fə'Ulün* təf'iləsinin üç ritmik simmetriyası var.

- 1.Fə'Ulün - lünfə'U - FA'ilün
- 2.Fə'Ulün - Ulünfə' - Məf'Ulün
- 3.Fə'Ulün - 'Ulünfə - Məf'Ulü

7) *Məf'Ulü* təf'iləsinin üç ritmik simmetriyası var.

- 1.Məf'Ulü - lüMəf'U - Fə'Ulün
- 2.Məf'Ulü - 'UlüMəf - FA'ilün
- 3.Məf'Ulü - UlüMəf' - FA'ilAn

8) *MütəfA'ilün* təf'iləsinin dörd ritmik sinmetriyası var.

- 1.MütəfA'ilün - lünMütəfA'i - Müftə'ilAtü,
- 2.MütəfA'ilün - 'ilünMütəfA - MüfA'ələtün
- 3.MütəfA'ilün - fA'ilünMütə - FA'iliyyätü
- 4.MütəfA'ilün - təfA'ilünMü - MəfA'ilAtü

9) *Müftə'ilün* təf'iləsinin iki ritmik simmetriyası var.

- 1.Müftə'ilün - lünMüftə'i - Müstəf'ilü
- 2.Müftə'ilün - 'ilünmüftə - MəfA'ilü

10) *Müstəf'ilün* təf'iləsinin üç ritmik simmetriyası var.

- 1.Müstəf'ilün - lünMüstəf'i - Məf'UIAtü
- 2.Müstəf'ilün - 'ilünMüstəf - MəfA'ilün
- 3.Müstəf'ilün - ilünMüstəf' - MəfA'ilAn

11) *Məf'UIAtü* təf'iləsinin dörd ritmik simmetriyası var.

- 1.Məf'UIAtü - tünMəf'UIA - MəfA'ilün
- 2.Məf'UIAtü - lAtüMəf'U - FA'ilAtün
- 3.Məf'UIAtü - 'UIAtüMəf - Müstəf'ilün
- 4.Məf'UIAtü - UIAtüMəf' - Müstəf'ilAn

12) *MüfA'ələtün* təf'iləsinin üç ritmik simmetriyası var.

- 1.MüfA'ələtün - tünMüfA'ələ - FA'iliyyätü
- 2.MüfA'ələtün - 'ələtünMüfA - MütəfA'ilün
- 3.MüfA'ələtün - ələtünMüfA' - MütəfA'ilAn

A scroll with a light beige background and dark brown wooden handles at the top and bottom. The text is centered on the scroll.

**Həzəc bəhrinin
Azərbaycan əruzunda və şe'rində
işlənən növlərinin
məcəmüsü**

1. MəfA'ilün⁴
2. MəfA'ilün³ MəfA'ilü
3. MəfA'ilün³ MəfA'ilAn
4. MəfA'ilün² Fə'Ulün
5. MəfA'ilün² Fə'Ulü
6. MəfA'ilün² MəfA'il (Fə'UlAn)
7. MəfA'ilün²
8. MəfA'ilün MəfA'ilü
9. MəfA'ilün MəfA'ilAn
10. (MəfA'ilün Fə'Ulün)²
11. MəfA'ilün Fə'Ulün MəfA'ilün Fə'Ulü
12. MəfA'ilün Fə'Ulün MəfA'ilün MəfA'il (Fə'UlAn)
13. MəfA'ilün Fə'Ulün
14. MəfA'ilün Fə'Ulü
15. MəfA'ilün MəfA'il (Fə'UlAn)
16. MəfA'ilün⁴
17. MəfA'ilün³ MəfA'ilü
18. MəfA'ilün³ MəfA'ilAn

19. MəfA'ilün²

20. MəfA'ilün MəfA'ilü

21. MəfA'ilün MəfA'ilAn

22. Məf'Ulü MəfA'ilü² Fə'Ulün

23. Məf'Ulü MəfA'ilü² Fə'Ulü

24. Məf'Ulü MəfA'ilü² MəfA'il (Fə'UlAn)

25. (Məf'Ulü MəfA'ilün)²

26. Məf'Ulü MəfA'ilün Məf'Ulü MəfA'ilü

27. Məf'Ulü MəfA'ilün Məf'Ulü MəfA'ilAn

28. Məf'Ulü MəfA'ilün

29. Məf'Ulü MəfA'ilü

30. Məf'Ulü MəfA'ilAn

31. Məf'Ulü MəfA'ilün Fə'Ulün

32. Məf'Ulü MəfA'ilün Fə'Ulü

33. Məf'Ulü MəfA'ilün MəfA'il (Fə'UIAn)
34. Məf'Ulün FA'ilün Fə'Ulün
35. Məf'Ulün FA'ilün Fə'Ulü
36. Məf'Ulün FA'ilün MəfA'il (Fə'UIAn)
37. Məf'Ulü MəfA'Ilü Fə'Ulün
38. Məf'Ulü MəfA'Ilü Fə'Ulü
39. Məf'Ulü MəfA'Ilü MəfA'il (Fə'UIAn)
40. Məf'Ulü MəfA'Ilün Məf'Ulü Fə'əl
41. Məf'Ulü MəfA'Ilün Məf'Ulü Fə'UI
42. Məf'Ulü Fə'Ulün
43. Məf'Ulü Fə'Ulü
44. Məf'Ulü MəfA'il (Fə'UIAn)
45. (FA'ilün MəfA'Ilün)²
46. FA'ilün MəfA'Ilün FA'ilün MəfA'Ilü
47. FA'ilün MəfA'Ilün FA'ilün MəfA'IlAn

Tərtib etdi: Ümid Sadə

Ərəb əruzuna aid olan Təvil bəhrinə nümunə:

Onu da qeyd edim ki sxemin son təf'iləsi məqbuzdu.

**MəfA'ilün əsli təf'iləsi qəbz zihafı vasitəsilə
MəfA'ilün düzəltmə təf'iləsinə çevrilib...**

**Fə'Ulün məfA'ilün fə'Ulün məfA'ilün
Fə'Ulün məfA'ilün fə'Ulün məfA'ilün**

وَمَنْ هَابَ أَسْبَابَ الْمَنَآيَا يَنْلُتْهُ
وَإِنْ يَرْقَ أَسْبَابَ السَّمَاءِ بِسُلْمٍ

Təfilə bölünməsi:

وَمَنْ هَا بَ أَسْ بَا بَلْ مَنَا يَا يَنْلُ تُهْ
وَإِنْ يَرْ قَ أَسْ بَا بِسْ سَمَاءِ بِسُلْ لَمْ

Vəzni:

فعولن - مفاعيلن - فعولن - مفاعلن
فعولن - مفاعيلن - فعولن - مفاعلن

Ərəb əruzunun bəhrləri

Ərəb əruzunun bəhrləri on altıdır:

1. Təvil (əsas qəlibi - Fə'Ulün)
2. Mədid (əsas qəlibi - FA'ilAtün)
3. Bəsit (əsas qəlibi - Müstəfilün)
4. Vafir (əsas qəlibi - MüfA'ələtün)
5. Kamil (əsas qəlibi - MütəfA'ilün)
6. Həzəc (əsas qəlibi - MəfA'ilün)
7. Rəcəz (əsas qəlibi - Müstəfilün)
8. Rəməl (əsas qəlibi - FA'ilAtün)
9. Səri' (əsas qəlibi - Müftə'ilün)
10. Münsərih (əsas qəlibi - Müstəfilün)
11. Xəfif (əsas qəlibi - FA'ilAtün)
12. Müzare (əsas qəlibi - MəfA'ilün)
13. Müqtəzəb (əsas qəlibi - Məf'UIAtü)
14. Müctəs (əsas qəlibi - Müstəfilün)
15. Mütəqarib (əsas qəlibi - Fə'Ulün)
16. Mütədarik (əsas qəlibi - FA'ilün)

Fars və Tacik əruzunun bəhrləri

Fars və Tacik əruzunun bəhrləri on dördür:

1. Həzəc
2. Rəcəz
3. Rəməl
4. Münsərih
5. Müzare
6. Müqtəzəb
7. Müctəs
8. Səri'
9. Cədid (Ğərib)
10. Qərib
11. Xəfif
12. Müşakil
13. Mütəqarib
14. Mütədarik

Özbək əruzunun bəhrləri

Özbək əruzunun bəhrləri on üçdür:

1. Həzəc
2. Rəməl
3. Müzare
4. Mütəqarib
5. Müctəs
6. Xəfif
7. Münsərih
8. Rəcəz
9. Səri'
10. Mütədarik
11. Kamil
12. Təvil
13. Müşakil

Türk əruzunun bəhrləri

Türk əruzunun bəhrləri on birdir:

1. Həzəc
2. Rəməl
3. Rəcəz
4. Müzare
5. Müctəs
6. Xəfif
7. Səri'
8. Mütəqarib
9. Münsərih
10. Kamil
11. Vafir

Azərbaycan əruzunun bəhrləri

Azərbaycan əruzunun bəhrləri on ikidir:

1. Həzəc
2. Rəməl
3. Münsərih
4. Rəcəz
5. Müzare
6. Müctəs
7. Xəfif
8. Mütədarik
9. Mütəqarib
10. Kamil
11. Səri'
12. Müqtəzəb

İstinad : Əkrəm Cəfər, Azərbaycan əruzu kitabı

Azərbaycan əruzu

Tərtib: Ümid Sadə

1

Müstə'ilün müstə'ilün müstə'ilün müstə'ilün

2

Müstə'ilün müstə'ilün

3

Müftə'ilün məfA'ilün müftə'ilün məfA'ilün

4

Müftə'ilün məfA'ilün

5

MəfA'ilün müftə'ilün

6

Müftə'ilün müftə'ilün müftə'ilAtün

7

MüfA'ilAtün müfA'ilAtün

Р

Ә

С

Ә

З

01

02

03

04

05

M
Ü
N
S
Ə
R
İ
H

Azərbaycan əruzü

Müftə'ilün fA'ilün müftə'ilün fA'ilün

Müftə'ilün fA'ilün

Müftə'ilün fA'ilün müftə'ilün fA'ilAn

Müftə'ilün fA'ilAtü müftə'ilün fə'

Müstəf'ilün fə'Ulün

Tərtib: Ümid Sadə

Azərbaycan əruzı

01

S

Müftə'ilün müftə'ilün fA'ilün

ə

R

Müftə'ilün müftə'ilün

i

Tərtib: Ümid Sadə

Əruzda təxfîf (تخفيف) və təşdîd (تشديد) istilâhı:

1. Təxfîf (yüngülləşdirmə)

2. Təşdîd (şiddətləndirmə)

Təxfîf - terminoloji mə'nâda sonu iki həmcins samitlə bitən kəlmələrin sonuncu samitini ixtisâr edərək kəlməni bəhrə uyğun yüngülləşdirməkdi.

Nümunə sözlər: xətt, həqq, hədd, dürr və s.

Nümunə beyt:

**Düşəndə şövqilə yarın *xətilə* xalı xəyalə,
Gedir fərağı könüldən, gəlir vüsalı xəyalə.**

(Mirzə Əbdülxalıq Yusif)

Bu beytdəki *xətilə* kəliməsi əslində *xətt* kəliməsidi vəznə uyğunlaşdırmaqdan ötrü kəlimənin sonuncu samiti *təxfif* olunub.

Təşdîd - terminoloji mə'nâda müəyyən kəlmələrin samitinə , bəhrə uyğunlaşdırmaqdan ötrü daha bir həmcins samit əlavə etməklə kəlimənin ortasını və yaxud sonunu şiddətləndirməkdi.

Nümunə sözlər: pər - pərr, ümid - ümmid və s.

Nümunə beyt:

**Tərəqqivü təali fikrinə ümmid yox əsla,
Həzar əfsus bu süst ünsürü hali-pərişandan.**

(Mirzə Əbdülxalıq Yusif)

Bu beytdəki *ümmid* kəliməsi əslində *ümid* kəliməsidir vəznə uyğunlaşdırmaqdan ötrü kəlimənin ortasındakı samit hərf *təşdid* olunub.

1. Təvîl (الطويل)

Fə'Ulün məfA'ilün fə'Ulün məfA'ilün

2. Mədîd (المديد)

fA'ilAtün fA'ilün fA'ilAtün fA'ilün

3. Bəsît (البيسط)

Müstəf'ilün fA'ilün müstəf'ilün fA'ilün

4. Vafir (الوافر)

MüfA'əlatün müfA'əlatün müfA'əlatün

5. Kâmil (الكمال)

MütəfA'ilün mütəfA'ilün mütəfA'ilün

6. Həzəc (الهزج)

MəfA'ilün məfA'ilün

7. Rəcəz (الرجز)

Müstəf'ilün müstəf'ilün müstəf'ilün

8. Rəməl (الرمل)

fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilAtün

9. Səri' (السريع)

Müstəf'ilün müstəf'ilün məf'UlAtü

10. Münsərih (المنسرح)

Müstəf'ilün məf'UlAtü müstəf'ilün

11. Xəfîf (الخفيف)

fA'ilAtün müstəf'ilün fA'ilAtün

12. Müzâri (المضارع)

MəfA'ilün fA'ilAtün məfA'ilün

13. Müqtəzəb (المقتضب)

Məf'UlAtü müstəf'ilün məf'UlAtü

14. Müctəs (المجتث)

Müstəf'ilün fA'ilAtün fA'ilAtün

15. Mütəqârib (المتقارب)

Fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün

16. Mütədârik (المتدارك)

fA'ilün fA'ilün fA'ilün fA'ilün

Əruzda törəmə təfilələr

Mənbə: Əkrəm Cəfər, Azərbaycan əruzu.

İstinad:

1. Miyarul-əş'âr, səh 51-58, 66-81
2. Əl-Mö'cəm, səh 44-40, 57-66, 111
3. RCM, səh 143-184
4. Qiyâsul-lügət, səh 287-288
5. RƏF, ərəbcə əlyazmalar, B-1180, B-359 və s.

Müxtəlif mənbələrdə törəmə təfilələrin kəmiyyəti:

1. Fə'Ulün əsli təfiləsi:

Nəsir Tusidə: 7 tör.
Qeys Razidə: 6 tör.
Vəhid Təbrizidə: 8 tör.
Qiyasəddin Rampuridə: 8 tör.
Əlyazmalarda: 7 tör.

2. FA'ilün əsli təfiləsi:

Nəsir Tusidə: 6 tör.
Qeys Razidə: məlum deyil
Vəhid Təbrizidə: 5 tör.
Qiyasəddin Rampuridə: 5 tör.
Əlyazmalarda: 2 tör.

3. Məf'A'ilün əsli təfiləsi:

Nəsir Tusidə: 18 tör.
Qeys Razidə: 12 tör.
Vəhid Təbrizidə: 10 tör.
Qiyasəddin Rampuridə: 16 tör.
Əlyazmalarda: 7 tör.

4. FA'ilAtün əsli təfiləsi: (yanaşı)

Nəsir Tusidə: 18 tör.
Qeys Razidə: 15 tör.
Vəhid Təbrizidə: 13 tör.
Qiyasəddin Rampuridə: 13 tör.
Əlyazmalarda: 11 tör.

5. FA'i-IA-tün əsli təfiləsi: (aralı)

Nəsir Tusidə: 4 tör.
Qeys Razidə: 6 tör.
Vəhid Təbrizidə: 3 tör.
Qiyasəddin Rampuridə: məlum deyil

6. Müstəf'ilün əsli təfiləsi: (yanaşı)

Nəsir Tusidə: 13 tör.
Qeys Razidə: 14 tör.
Vəhid Təbrizidə: 13 tör.
Qiyasəddin Rampuridə: 13 tör.
Əlyazmalarda: 11 tör.

7. Müs-təf'i-lün əsli təfiləsi: (aralı)

Nəsir Tusidə: 4 tör.
Qeys Razidə: 5 tör.
Vəhid Təbrizidə: 3 tör.
Qiyasəddin Rampuridə: məlum deyil

8. Müf'A'əlatün əsli təfiləsi:

Nəsir Tusidə: 8 tör
Qeys Razidə: 3 tör.
Vəhid Təbrizidə: məlum deyil
Qiyasəddin Rampuridə: məlum deyil
Əlyazmalarda: 8 tör.

9. Mütəf'A'ilün əsli təfiləsi:

Nəsir Tusidə: 15 tör.
Qeys Razidə: 4 tör.
Vəhid Təbrizidə: məlum deyil
Qiyasəddin Rampuridə: məlum deyil
Əlyazmalarda: 15 tör.

10. Məf'UIAtü əsli təfiləsi:

Nəsir Tusidə: 15 tör.
Qeys Razidə: 14 tör.
Vəhid Təbrizidə: 14 tör.
Qiyasəddin Rampuridə: 14 tör.
Əlyazmalarda: 11 tör.

Cəm'i təfilə sayı mənbələr üzrə:

Nəsir Tusidə: 108 törəmə
Qeys Razidə: 79 törəmə
Vəhid Təbrizidə: 69 törəmə
Qiyasəddin Rampuridə: 69 törəmə
Əlyazma mənbələrində: 72 törəmə

Zihaf

1. الإِضْمَار (gizlätmə) – əl-izmâr

Təsvîri: İkinci hərəkəli (mütəhərrik) hərfin sâkin hala salınması.

Tətbiq: "مُتَفَاعِلُنْ" → "مُتَّفَاعِلُنْ"

Nümûnə:

Əvvəl: mütəfâ'ilün (مُتَفَاعِلُنْ)

Sonra: mütfâ'ilün (مُتَّفَاعِلُنْ)

Nəticə: mütfâ'ilün=müstəf'ilün

Tərtib: Ümid Sadə

2. الطيّ (qırpma) – ət-ṭəyy

Təsvîri: İkinci sakin hərfin silinməsi

Tətbiq: "مُسْتَفْعِلُنْ" → "مُتَفْعِلُنْ"

Nümûnə:

Əvvəl: müstəf'ilün (مُسْتَفْعِلُنْ)

Sonra: mütəf'ilün (مُتَفْعِلُنْ)

Nəticə: mütəf'ilün=məfâ'ilün

Zihaf

Tərtib: Ümid Sədə

Ümumi əruzda səbəbin üç növü var:

Səbəbi-xəfif (yüngül səbəb)

Bir hərəkəli və bir sakın hərflə yaranır.

Nümunə: غم = م + غ

Səbəbi-səqil (ağır səbəb)

İki hərəkəli hərflə yaranır.

Nümunə: لك = ك + ل

Səbəbi-mütəvəssit (orta səbəb)

Bir hərəkəli və iki sakın hərflə yaranır.

Nümunə: درد = د + ر + د

Tərtib etdi: Ümid Sadə

Ümumi əruzda vətədin üç növü var:

Vətədi-məcmu (yanaşı vətəd)
İki hərəkəli və bir sakin hərflə yaranır.

Nümunə: قلم = ق + ل + م

Vətədi-məfruq (aralı vətəd)
Bir hərəkəli, bir sakin və bir hərəkəli hərflə yaranır.

Nümunə: ثَم = ث + م + م

Vətədi-müctəme' (cəm vətəd)
İki hərəkəli və iki sakin hərflə yaranır.

Nümunə: پَرَس = پ + ر + س + ث

Tərtib etdi: Ümid Sadə

Ümumi əruzda fasilənin üç növü var:

Fasileyi-suğra (kiçik fasilə)

Üç hərəkəli və bir sakin hərflə yaranır.

Nümunə: کَتَبْتُ = ت + ب + ت + ك

Fasileyi-kubra (böyük fasilə)

Dörd hərəkəli və bir sakin hərflə yaranır.

Nümunə: سَبَقْتُكُمْ = ق + ك + م + ب + س

Fasileyi-uzma (ən böyük fasilə)

Beş hərəkəli və bir sakin hərflə yaranır.

Nümunə: وَتَرَكْتَهُمْ = ت + ر + ك + ه + م

Tərtib etdi: Ümid Sadə

الدائرة الرقمية للإيقاعات الشعرية

الدوائر العروضية

١- المختلف

٢- المؤتلف

٣- المجتلب

٤- المشتبه

٥- المتفق

فوزى محمود

جدول أنواع الزحاف

نوع الزحاف	تعريفه	التفعيلة قبله	التفعيلة بعده
الإضممار	تسكين الثاني	مفاعِلن	مستفعلن
الوقص	حذف الثاني المتحرك	مفاعِلن	مفاعِلن
الخبْن	حذف الثاني الساكن	فاعِلن مستفعلن مفعولات	فعلِن . مفاعِلن مفاعيل
الطَيّ	حذف الرابع الساكن	مستفعلن	مفتعلن ^(١)
القبض	حذف الخامس الساكن	فعولن	فعول
العقل	حذف الخامس المتحرك	مفاعِلتن	مفاعِلن
العصب	تسكين الخامس المتحرك	مفاعِلتن	مفاعيلن
الكف	حذف السابع الساكن	فاعلاتن	فاعلات
الخَبَل	حذف الثاني والرابع الساكنين	مستفعلن	فعلتن
الخَزَل	إسكان الثاني وحذف الرابع	مفاعِلن	مفتعلن
الشَّكْل	حذف الثاني والسابع الساكنين	فاعلاتن	فعلات
النقص	إسكان الخامس وحذف السابع	مفاعِلتن	مفاعيلُ

MəfA'ilün əsli təf'iləsi haqqında qısa mə'lumat

MəfA'ilün əsli təf'iləsi - bə'zi mənbələrdə Həzəc, Qərib, Müzare və nəhayət Müşakil adlı bəhrlərin əsli təf'iləsi olaraq qəbul edilmişdir.

Qeyd: Həzəc bəhri Ərəb əruzunda Müctəlibə dairəsindən sadir olunmuşdur. Fars əruzunda isə Mö'təlifə dairəsinə mənsubdur. MəfA'ilün təf'iləsinin bə'zi mənbələrdə Qeys Raziyə görə 12 törəməsi olduğu deyilir lakin Nəsir Tusiyə əsasən 18 törəməsi vardır.

MəfA'ilün → MəfA'ilAn

✓ MəfA'ilün əsli təf'iləsinə təsbiğ zihafı tətbiq olunarsa, MəfA'ilAn düzəltmə təf'iləsi ortaya çıxar və bu cüzə müsəbbəğ adı verilər.

MəfA'ilün (مفاعيلن) yeddi hərfli olduğu halda ondan səkkiz hərfli MəfA'ilAn (مفاعيلان) təf'iləsi əmələ gəlir.

✚ Təsbiğ: MəfA'ilün əsli təf'iləsinin sonundakı yüngül səbəbə bir sakin əlif əlavə etməkdir.

MəfA'ilün → MəfA'il → MəfA'ilü → Fə'Ulün

✓ MəfA'ilün əsli təf'iləsinə qəsr zihafı tətbiq olunarsa, MəfA'il (məqsur) düzəltmə təf'iləsi yaranar

✓ MəfA'ilün əsli təf'iləsinə kəff zihafı tətbiq olunarsa, MəfA'ilü (məkfuf) düzəltmə təf'iləsi yaranar.

✓ MəfA'ilün əsli təf'iləsinə həzf zihafı tətbiq olunarsa, Fə'Ulün (məhzuf) düzəltmə təf'iləsi yaranar.

✚ Qəsr: MəfA'ilün əsli təf'iləsinin sonundakı yüngül səbəbin son hərfi atılır və birinci hərəkəli hərf sakin edilir.

MəfA - yanaşı vətəd

'İ - yüngül səbəb

lün - yüngül səbəb

lün - n = lü

lü - ü = İ

Nəticə: MəfA'il

✚ Kəff: MəfA'ilün əsli təf'iləsinin sonundakı yüngül səbəbin son hərfini atmağa deyilir.

MəfA - yanaşı vətəd

'İ - yüngül səbəb

lün - yüngül səbəb

lün - n = lü

Nəticə: MəfA'ilü

✚ Həzf: MəfA'ilün əsli təf'iləsinin sonundakı yüngül səbəbi bütöv şəkildə atmaqdır.

MəfA - yanaşı vətəd

'İ - yüngül səbəb

lün - yüngül səbəb

lün - lün = MəfA'İ = Fə'Ulün

Nəticə: Fə'Ulün

Qeyd: MəfA'ilün əsli təf'iləsi bir yanaşı vətəd və iki yüngül səbəbdən təşkil tapır.

MəfA'ilün = yanaşı vətəd + 2 yüngül səbəb

Hərflərinə görə ərəbcə kəlimələr

Ərəbcədə kəlimələr, əsli hərflərinin xassələrinə görə iki qrupa ayrılır.

1) Səhih - صحيح

2) Mü'təll - معتل

Əlif, vav, yə hərfləri işləndikləri kəlimələrdə müxtəlif dəyişikliklərə uğrayan hərflərdir. Bunlara illət hərfləri deyilir. Əsli hərflərin içində bu hərflərdən biri olarsa, belə kəlimələrə də mü'təll kəlimələr deyilir. Mövzumuzun məğzi olan illət hərfləri kəlimə dəyişikliyi müddətində başqa hərflərə çevrilər və ya düşər. Bunların dəyişildiyi hərflər də yenə bu üç hərfdən biridir.

Məsələn: vəzn - وزن kəliməsində illət hərflərindən vav - و vardır. Bu kökdən yeni bir kəlimə alınanda vav dəyişir: mivzân - موزان olması labüd olan kəlimə "vav"-ın "yə" hərfinə çevrilməsiylə mîzân - ميزان şəklini alır.

Dövr - دور kəlməsində də "vav" illət hərfidir. Bu kökdən düzələn kəlimələrdə "vav" hərfi başqa hərflərə çevrilir: dâirə , müdîr və s.

Seyl - سيل kökündə "yə" illət hərfidir. Bundan törəyən اساله - isâlə kəliməsində "yə" düşmüşdür. Bənzər tərkibdə ميل - meyl kəliməsindən törəyən اماله - imâlə kəliməsində "yə"; خوفه - xavf kəliməsindən törəyən اخافه - ixâfə kəliməsində "vav" düşmüşdür

Sövm - صوم - oruc - kəliməsindən törəyən "oruc tutmaq" mə'nasındakı صيام - siyâm kəliməsində "vav" hərfi, "yə" hərfinə çevrilmişdir.

 Beyt - kamil bir söz birliyidir ki, hissələrə bölünür və qafiyə ilə sona çatır.

Qeyd: Bir beyt iki misradan ibarətdir

1. Beytin saylarına görə adları:

Tək bir beytə "yətîm" (يَتِيم) deyilir.

İki beytə "nütfə" (نُطْفَة) deyilir.

Üç beytdən ibarət olana "sülâsiyyə" (ثَلَاثِيَّة) deyilir.

Dörd beytdən ibarət olana "rübâ'iyyə" (رُبَاعِيَّة) deyilir.

Beş beytdən ibarət olan "xumâsiyyə" (خُمَاسِيَّة),

Altı beytdən ibarət "südâsiyyə" (سُدَاسِيَّة),

Yeddi beytdən ibarət "sübâ'iyyə" (سُبَاعِيَّة),

Səkkiz beytdən ibarət olan "qəsîdə" (قَصِيدَة) adlanır.

Təf'ilə	Rükn	Formula	Ünsür
FA'	Orta səbəb	~	cân
Fə'	Yüngül səbəb	—	dil
Fə'əl	Yanaşı vətəd	U —	qələm
Fə'lü	Aralı vətəd	— U	pərdə
Fə'Ul	Cəm vətəd	U ~	nücân
Fə'ilün	Kiçik fasilə (a.s + y.s)	UU—	nüvədil
Fə'ilətün	Böyük fasilə (a.s + y.v)	UUU—	nüvəqələm
Mütəfə'ilün	Ən böyük fasilə (2a.s + y.s)	UUUU—	nüvənüvədil

Tərtib etdi: Ümiel Sadə

**Qeyd: Ağır səbəb rüknünə uyğun təf'ilə
olmadığı üçün müstəqil şəkildə istifadə edilmir.**

 Əruz vəzninin ən geniş zihaf bəhsi

 Zihafın adı: Bətr - بتر

 Leksik mə'nâsı: (Kəsmə, ayırma - bir şeyin quyruğunu və ya bir üzvünü kəsib ayırma)

 Terminoloji qâyəsi: (Fə'Ulün əsli təf'iləsini Fə' düzəltmə təf'iləsinə döndərməkdir)

 Növ: Qovuşuq zihaf

 Tərkibindəki sadə zihaf cütlükləri: (Səlm və həzf, xərm və cəbb)

Tərtib: Ümid Sadə

افعال - Bâbi-İf'âl

Kərəm	İkrâm
Xürûc	İxrâc
Sərf	İsrâf
Zühûr	İzhâr
Sükût	İskât
Duxûl	İdxâl
Fəhm	İfhâm
Şürb	İşrâb

Tərtib: Ümid Sadə

İf'âl Bâbının İsm-i Fâ'ili
Vəzni: Müf'il - مُفْعِل

İkrâm

Mükrim

İslâm

Müslim

İsrâf

Müsrif

İxbâr

Muxbir

Tərtib: Ümid Sadə

